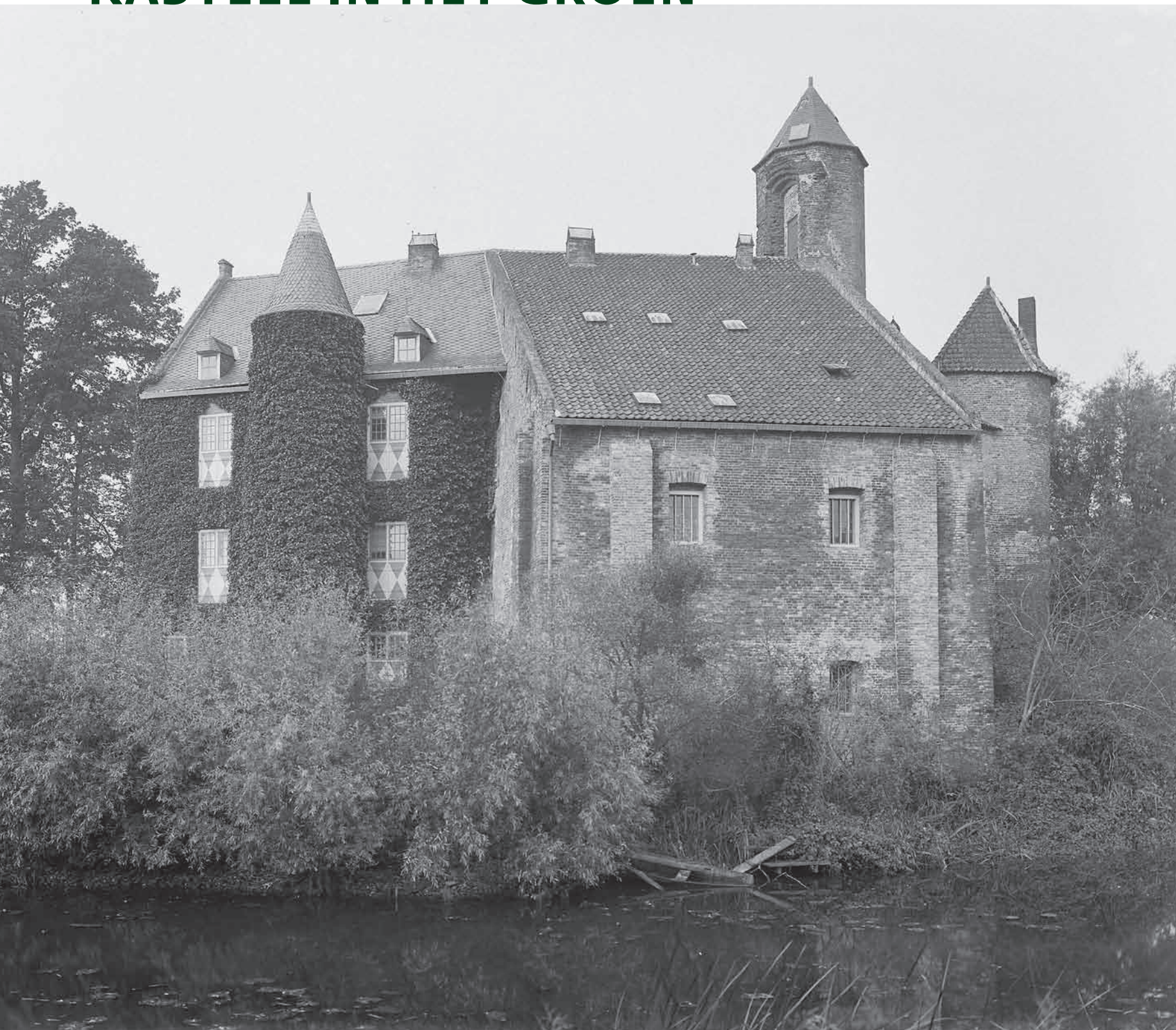

KASTEEL IN HET GROEN

Kasteel Waardenburg staat er sinds begin dit jaar weer fier bij, na een restauratie die bijna twee jaar duurde. Het kasteel in de Betuwe stamt uit de dertiende eeuw. Het kent verschillende periodes van zware beschadiging en maar moeilijk tot stand komend herstel. De recente restauratie bracht pas een einde aan omvangrijke schade uit de Tweede Wereldoorlog.

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed was nauw bij de restauratie betrokken. Bovendien is de situatie voor, tijdens en na de restauratie door de fotografen van de Rijksdienst uitvoerig vastgelegd. Veel van dit fotomateriaal is te vinden in het boek dat stichting Geldersch Landschap en Geldersche Kasteelen in samenwerking met de Rijksdienst uitgaf bij de voltooiing van de restauratie.

Met de kasteelrestauratie is het werk nog niet klaar. Ook het omringende land-

goed Waardenburg-Neerijnen zal in de komende jaren herstelwerkzaamheden ondergaan. Hierdoor zal een van de weinige parkbossen in het Rivierengebied opbloeien. Zo herleeft in Waardenburg zowel het kasteel als zijn groene omgeving.

JORIEN JAS, conservator van Geldersch Landschap en Geldersche Kasteelen, j.jas@mooigelderland.nl.

Deze historische foto bevindt zich in de collectie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Jorien Jas (red.), 'Kasteel Waardenburg: Weerbaar en veelzijdig', Waanders, Zwolle, 144 pag., gebonden, € 24,95, ISBN 978 90 400 8609 0, verkrijgbaar via de boekhandel.

Paleis in de STEIGERS

FOTO WIM RUIJGROK, RIJKSGEBOUWENDIENST, 2009

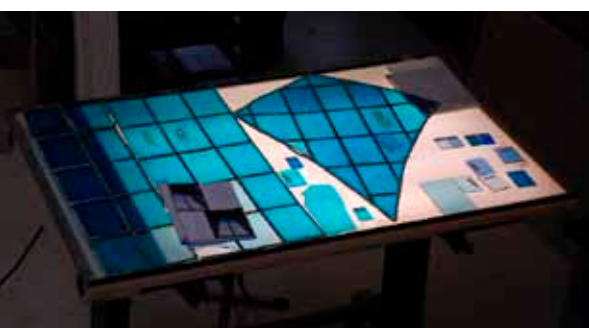
12 | Richtingenstrijd op de Dam
Het Paleis op de Dam wordt gerestaureerd. De gevels zijn nu aan snee. Dat houdt de gemoederen nogal bezig.

4 | Schokland, eiland op het droge
De bijzondere beleving van het voormalige eiland Schokland in de Noordoostpolder mag niet verloren gaan.

26 | Rendierjagers bij Stroe
De Rijksdienst verricht waarderend onderzoek naar een 14.000 jaar oud kampement bij Stroe. Wat leert ons dat?

32 | Mausoleum voor asielzoeker
Het Naardense mausoleum voor de zeventiende-eeuwse asielzoeker Comenius is gerestaureerd. Met twee expertteams.

VERDER IN DIT NUMMER

- 3 | In Kort Bestek
- 7 | Waterlinie is er klaar voor
- 8 | Wat gebeurt er met het oudste orgel?
- 10 | Het wrak van Luttelgeest
- 17 | Motte Montferland zakt weg
- 18 | Kijk! 2000 orgels op de foto
- 20 | Drie Dingen
- 21 | Middeleeuwse kano weer compleet
- 22 | Drents Museum opgelicht
- 25 | Aangenaam Kennis Te Maken: 3 bibliotheekmedewerkers
- 28 | Vernieuwende restauratie in Kloetinge
- 31 | Handreiking voor monumentencommissies
- 34 | Publicaties
- 36 | Actueel Erfgoed

Foto voorzijde De grote Atlas op de achterzijde van het Paleis op de Dam

Zie pagina 12.

38 + 15 miljoen

In deze financiële en economische crisis verlaagt de overheid haar uitgaven niet. Integendeel, om de gevolgen van de recessie zo veel mogelijk op te vangen, investeert de overheid juist in werkgelegenheid. De rijksmonumenten profiteren daarvan. Op dit moment geeft het kabinet monumenten twee extra impulsen: een van € 38 miljoen en een van € 15 miljoen.

Eerst over die € 38 miljoen. Die investeert het Rijk samen met de provincies tot en met 2011 in de restauratie van rijksmonumenten. Ieder betaalt de helft. Eind augustus zijn minister Plasterk en het Interprovinciaal Overleg dat overeengekomen. Om zo snel mogelijk te kunnen beginnen moeten de monumenten klaar voor uitvoering van de restauratie zijn. Ook is het de bedoeling dat de aanpak van de restauratie gebiedsgericht is. Dat is namelijk een van de speerpunten in de modernisering van de monumentenzorg. De provincies bepalen welke monumenten in aanmerking komen. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed levert expertise.

Dan de € 15 miljoen. Die is speciaal bedoeld voor religieus en industrieel erfgoed. Dit geld wordt geïnvesteerd door de minister voor Wonen, Wijken en Integratie, in samenwerking met het ministerie van Cultuur. De industriële en kerkelijke monumenten moeten bij deze subsidie na de restauratie daarom in ieder geval gedeeltelijk een woonbestemming krijgen. Ook herbestemming is een speerpunt in de modernisering van de monumentenzorg. Deze € 15 miljoen moet vliegensvlug de deur uit. De sluitingstermijn voor aanvragen is 15 november. Deze tijdelijke regeling heet *Subsidieregeling restauratie en herbestemming cultureel erfgoed*. Ook hier moeten de plannen voor restauratie uitvoerings-gereed zijn.

Zo kan er in een economisch moeilijke tijd toch bijgedragen worden aan de instandhouding van het culturele erfgoed. Zie www.cultureelerfgoed.nl hoe het aanvragen van beide subsidies precies in zijn werk gaat.

DIRK SNOODIJK
eindredacteur

Vacuümglas isoleert geweldig en is een haast onzichtbare verandering

BESPAAR ENERGIE

Energiebesparing is niet alleen iets voor nieuwbouw. Ook historische gebouwen en beschermde monumenten doen mee. Op hun eigen, specifieke manier. Daarover organiseert de Natuur en Milieufederatie Utrecht een aantal bijeenkomsten, samen met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, de Nyenrode Business Universiteit en de provincie Utrecht. Na een succesvol verlopen eerste informatiebijeenkomst over de technische kanten volgt op 30 november een tweede bijeenkomst in Kasteel Sandenburg te Langbroek. Die gaat over de financierings- en subsidiemogelijkheden van energiebesparende maatregelen. Een derde informatiebijeenkomst en een slotdebat staan beide op de rol voor begin 2010. Meer informatie en aanmelding: www.nmu.nl. De toegang is gratis.

1.500^{STE} VRIJWILLIGE MOLENAAR

Op 19 september heeft minister Plasterk de Zeeuwse molen De Jonge Johannes te Serooskerke in werking gesteld. Hij heeft de molen op de wind gekruide, de molenzeilen voorgelegd en de vang gelicht. Vervolgens heeft hij het vijftienhonderdste getuigschrift vrijwillige molenaar uitgereikt aan Franny Verschuere uit Hulst. Tijdens de bijeenkomst zijn bovendien de vernieuwde exameneisen voor de molenaarsopleiding gepresenteerd. Vrijwillige molenaars zijn zeer belangrijk voor het molenbehoud in Nederland. Zij stellen niet alleen de molens regelmatig in bedrijf, maar verzorgen ook klein onderhoud, leiden bezoekers rond en waken over de omgeving van de molen. Om vrijwillige molenaar te worden volgen de cursisten een opleiding die twee jaar duurt. Deze wordt verzorgd door het Gilde van Vrijwillige Molenaars, waarna vereniging De Hollandsche Molen de kandidaten examineert. De eerste geslaagde vrijwillige molenaar werd begroet in 1970.

Minister Plasterk legt de molenzeilen voor

TROFEE VOOR LELYSTAD

Op initiatief van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed deed Lelystad dit jaar voor het eerst mee aan Open Monumentendag. Dat beloofde hoofdsponsor Rabo Vastgoedgroep meteen met een plaquette. In elke provincie krijgt jaarlijks de gemeente met het origineelste programma deze trofee. Lelystad wordt bewoond sinds 1967. De rode draad van de dag in Lelystad was dan ook de inpoldering die de bouw van de stad mogelijk maakte en die vele scheepswrakken blootlegde. De wrakken in de vestiging van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in Lelystad werden op 12 september goed bezocht. Aan de trofee is een geldprijs verbonden van 2000 euro, die dient te worden ingezet voor Open Monumentendag 2010.

PERONELE VERSCHUIVINGEN BIJ DE RIJKSDIENST

- Consulent uitvoering Monumentenwet voor Overijssel en Gelderland Peter Schut werkt sinds 15 oktober bij Regio De Vallei. Dat is een samenwerkingsverband tussen de Gelderse gemeenten Ede, Wageningen, Barneveld, Scherpenzeel en Nijkerk.
- Hans Peeters, senior onderzoeker holoceen vroege prehistorie, is sinds 1 oktober gaan werken bij de Rijksuniversiteit Groningen als universitair docent jagers-verzamelaars-archeologie.

NIEUWE OPGRAVINGSVERGUNNINGEN

Gemeenten, universiteiten én de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed beschikken sinds 1 september over een opgravingsvergunning nieuwe stijl om zelf opgravingen te kunnen uitvoeren. De aanvragen zijn namens de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap behandeld door de Rijksdienst. De vergunning voor de dienst zelf heeft de minister verleend met voorafgaand advies van de Erfgoedinspectie. Het nieuwe aan de vergunning is dat bij de beoordeling van de aanvraag getoetst wordt of de organisatie zodanig is ingericht dat een goede kwaliteit van de opgraving is gewaarborgd. Zo moet er sprake zijn van een geschikte ruimte om vondsten tijdelijk op te slaan en moet de opgravingsorganisatie beschikken over bekwaam personeel. Al eerder gingen de archeologische opgravingsbedrijven de gemeenten en universiteiten voor bij het verkrijgen van een opgravingsvergunning nieuwe stijl.

OVERDRACHTSBELASTING TERUG

Met ingang van 2010 zullen zowel stichtingen als particulieren bij aankoop van een monument zes procent overdrachtsbelasting moeten betalen. Hiermee komt de vrijstelling van overdrachtsbelasting voor rijksmonumenten geheel te vervallen. Afgelopen mei oordeelde het gerechtshof nog dat niet alleen bepaalde rechtspersonen, maar ook particulieren vrijstelling kregen. In de praktijk echter blijken de ideële organisaties waarvoor de regeling in eerste instantie bedoeld was er nauwelijks voordeel van te hebben. Zij bezitten vaak monumenten met hoge restauratie- en instandhoudingskosten, die ze om die reden tegen een symbolische prijs hebben gekocht. Het fiscale voordeel is dus ook gering. Bovendien blijven deze panden vaak langdurig in hun bezit. Het blijkt vooral commerciële partijen te zijn die van de vrijstelling profiteren. Deze commerciële gebouwen hoeven lange tijd niet gerestaureerd te worden en worden veel verhandeld. Hierdoor wordt op langere termijn voor hetzelfde monument de vrijstelling van de overdrachtsbelasting meerdere keren verleend.

YM VAN DER WERFF-PRIJS 2009

Ook dit maal stelt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed vierduizend euro en het wisselobject beschikbaar voor de Ym van der Werff-prijs. Deze tweejaarlijkse nationale prijs voor archeologische monumentenzorg kan gaan naar overheden, instellingen en particulieren die een bijzondere, duurzame prestatie op het gebied van de archeologische monumentenzorg hebben geleverd. Erfgoed Nederland voert het secretariaat en draagt zorg voor de uitreiking van de prijs tijdens de jaarlijkse Reuvensdagen, dit jaar op 12 november in Middelburg.

Schokland, een eiland op het droge

Het voormalige eiland Schokland in de Noordoostpolder vormt een schoolvoorbeeld van gebiedsgerichte en geïntegreerde monumentenzorg. Begin dit jaar hebben zeven partners, waaronder de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, een handtekening gezet onder een vernieuwd gebiedsdocument. De bijzondere beleving van een 'eiland op het droge' mag niet verloren gaan. BEN DE VRIES

Het lichtbaken en de lichtwachterswoning vanuit het misthoornhuisje

De kerkruipe op de Zuidpunt

Gebiedsdocument Schokland vernieuwd

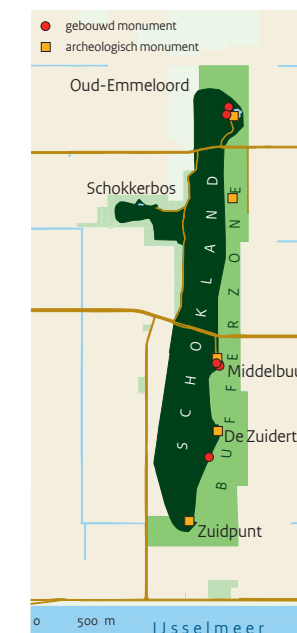
Partners in de polder

Al in de prehistorie woonden er mensen op Schokland. Het gebied, dat ter hoogte van een keileembult ligt, was destijds een ideale vestigingsplek. Het lag dicht bij de rivier en dat was weer handig voor de visvangst, de afvallozing en als waterbron voor mens en dier. Tal van prehistorische sporen zijn hier aangetroffen tijdens onderzoek, zoals van een houten gebouw, van een akker, van grafvelden, hoefafdrukken van runderen en menselijke voetsporen. Daarnaast een grote hoeveelheid materiaal, bestaande uit keramiek, vuurstenen gereedschap, geweihamers en bewerkt botmateriaal.

Tot in de middeleeuwen maakte Schokland deel uit van het vasteland. Van nature was de omgeving waterrijk en de bewoners leefden naast en met water van nabije meren en stromen. Archeologische resten, daterend van de steentijd tot de late middeleeuwen, zijn daarvan stille getuigen.

Afkalving

Omstreeks 1450 is de veenrug die Schokland verbond met het vasteland in het omringende water verdwenen. Rond 1600 vergrootte het toenmalige meer Almare zich zelfs nog tot de Zuiderzee. Door het woeste zeewater werden grote delen van het eiland afgeslagen en door de golven verzwolgen. In 1859 was Schokland zo ver afgekalfd, dat op bevel van koning Willem III de inwoners naar het vasteland moesten verhuizen.

Schokland

Vervolgens werden, om terugkeer te voorkomen, de huizen afgebroken; een kerk bleef gespaard. Alleen op het meest noordelijke puntje, op de terp Oud-Emmeloord, bleven het misthoornhuisje, een lichtbaken en de woning van de lichtwachter in gebruik, want bij ontij konden hier in de haven schepen schuilen. In 1942 werd Schokland opnieuw deel van het vasteland, nu van de zojuist drooggelegde Noordoostpolder.

Polderbelangen

Op Schokland spelen vandaag de dag uiteenlopende belangen, die door zeven gebiedspartners worden behartigd. Het zijn de provincie Flevoland, de gemeente Noordoostpolder, de stichting Het Flevo-landschap, het waterschap Zuiderzeeland, Land- en Tuinbouworganisatie Noord, Domeinen IJsselmeerpolders (onderdeel van het Ministerie van Financiën) en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (onderdeel van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap). Dat vergt grote inzet van alle partijen.

In de loop der tijd zijn er bestuurlijke afspraken gemaakt omtrent behoud, beheer en ontwikkeling van het gebied. Die zijn vastgelegd in een convenant, dat fungeert als bindmiddel voor alle betrokken instanties. Deze eerder gemaakte afspraken en verantwoordelijkheden zijn nu voor de komende vijf jaar herbevestigd. >>

» Hydrologische bufferzone

Er zijn de afgelopen jaren diverse acties ondernomen op het gebied van het behoud en de beleving van de rijksmonumenten op Schokland. Een gemeenschappelijk knelpunt is de waterhuishouding rondom het eiland. Door bodemdaling is Schokland namelijk al anderhalve meter gezakt sinds de droogmaking. Hierdoor verdwijnt langzaam het reliëfverschil met het omliggende polderland.

De meest ingrijpende ingreep was de aanleg van een ruim 140 hectare grote hydrologische bufferzone. Rondom de noord- en de zuidpunt en langs de gehele oostzijde van het eiland is een natuurstrook gecreëerd. Dit deel is uit de agrarische productie genomen. Het waterpeil werd verhoogd, waarbij het peiladvies van de toenmalige Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek is overgenomen. De strook heeft tot doel de archeologische resten zo veel mogelijk te beschermen tegen oxidatie en aantasting door bodemingrepen. Bovendien wordt op deze wijze getracht het wegzakken van het eiland tegen te gaan. Tevens wordt er nagegaan of er met de aanleg van de hydrologische zone ook daadwerkelijk een gunstiger conserverend milieu is ontstaan voor de archeologische resten. De Rijksdienst is trekker en deels uitvoerder van deze procesbewaking. De eerste resultaten verwachten we binnen enkele jaren. Ook wordt er momenteel door de dienst een beheerstrategie opgesteld voor twee archeologische, nog niet wettelijk beschermde vindplaatsen uit de prehistorie. Voor de ene, op kavel J 125, lijkt het behoudsperspectief gunstig vanwege de diepe ligging en de samenstelling van de bodem. Maar voor de tweede vindplaats, op kavel E 170, is het perspectief zorgelijk, grotendeels vanwege de bodemsamenstelling in combinatie met een voor de archeologie ongunstig grondwaterpeil.

Wereldwonder

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft zitting in de stuurgroep en projectgroep inzake dit Schokland-project en zorgt tevens voor het verplichte toezicht vanuit het UNESCO-kader. Schokland en zijn omgeving is namelijk in 1995 op de lijst van het Werelderfgoed geplaatst en is het eerste wereldwonder van Nederland. Het gebied staat als archeologisch monument symbool voor de eeuwigdurende strijd tussen mens en zee. Op en rond deze bijna vijf kilometer lange, lichte ver-

hoging in het polderland bevinden zich tien rijksmonumenten. Het zijn schitterende parels in de polder.

Het betreft een vijftal archeologische monumenten (vier terpen en kavel P 14) en vijf gebouwde monumenten. De laatste zijn onlangs gerestaureerd met rijkssubsidie. Ook de kerkruïne op de Zuidpunt ligt er weer keurig bij. Het skeletmateriaal van de oude Schokkers dat in 1940 is opgegraven, is weer binnen de kerkfundamenten herbegraven. En aan de noordzijde zijn de houten zeewering en de 'haven op het droge' op Oud-Emmeloord hersteld. Tot slot is de bakstenen waterput op de terp De Zuidert in ere hersteld en de begroeiing aan en op de voet van de terp gesnoeid.

Schokland is het eerste wereldwonder van Nederland

Toeristisch neveneffect

Deze restauraties laten een gunstig neveneffect in het cultuuroerisme rond de terpen zien. Dat sluit goed aan bij het etiket 'Werelderfgoed'. Toerisme is goed voor het aanzien van gemeente en provincie en voor de regionale economie. Dat betekent vaak dat er extra middelen moeten worden ingezet om het publiek te verleiden. De aangelegde fietspaden, informatieborden langs de snelweg en de door het Ministerie van Cultuur gesubsidieerde website www.werelderfgoed.nl dragen er aan bij de 150.000 jaarlijkse bezoekers vast te houden en het aantal van 30.000 betalende bezoekers te verhogen.

Voor de Rijksdienst is Schokland een schoolvoorbeeld van gebiedsgerichte en geïntegreerde monumentenzorg. Niet alleen als bijzonder archeologisch monument met universele en onvervangbare waarden, maar ook omdat op deze plek archeologie én cultuurlandschap én monumenten samenkomen.

Ben de Vries is woordvoerder van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, b.de.vries@cultureelerfgoed.nl.

De 'haven op het droge'

Op 27 september heeft minister Plasterk het aanwijzingsprogramma voor de Nieuwe Hollandse Waterlinie aangeboden aan Ed d'Hondt, voorzitter van de Liniecommissie. Nog dit jaar zal een procedure starten om de hele linie te beschermen als rijksmonument. FRANK BUCHNER

Nieuwe Hollandse Waterlinie bijna rijksmonument

85 KILOMETER HINDERLIJK WATER

Deze groepsschoolplaats van het type P uit 1940, ten oosten van Utrecht, doet tegenwoordig dienst als kippenhok

Minister Plasterk boven op Fort aan de Klop

De Nieuwe Hollandse Waterlinie is een militaire verdedigingslinie uit de negentiende en twintigste eeuw, die tussen de voormalige Zuiderzee en de Biesbosch ligt. Het concept van de waterlinie bestaat uit een stelsel van onder water te zetten land, versterkt met forten en andere verdedigingswerken op de zwakke plekken in het systeem. Dat hinderlijk onder water zetten wordt inunderen genoemd. Decennialang is het landschap van de Nieuwe Hollandse Waterlinie onderworpen geweest aan belemmeringen die voor de defensiefunctie van belang waren. Zo moest er rond de forten een vrij schootsveld zijn, maar ook de in geval van oorlog te stellen inundaties beperkten het gebruik van het landschap. Door deze beperkingen is het landschap van de waterlinie tot op de dag van vandaag relatief open.

Aanwijzingsprogramma

De Nieuwe Hollandse Waterlinie is aangewezen als een van de twintig Nationale Landschappen. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed levert een belangrijke bijdrage aan de bescherming van dit unieke landschap door de drager van het landschap – het systeem van forten, groeps-

schoolplaatsen, inundatiewerken et cetera – een bescherming op rijksniveau te geven. De afgelopen twee jaar is er door de Rijksdienst in samenwerking met het Projectbureau Nieuwe Hollandse Waterlinie en de Dienst Landelijk Gebied hard gewerkt aan een aanwijzingsprogramma, op basis waarvan de procedures tot aanwijzing als rijksmonument gestart kunnen worden. Het programma heeft minister Plasterk op 27 september op Fort aan de Klop bij Utrecht aangeboden aan de voorzitter van de Liniecommissie van de overheid, Ed d'Hondt.

Inhoudelijk geïnformeerd

De overhandiging was enerzijds het sluitstuk van een belangrijke voorbereidingsperiode, maar anderzijds is het ook het startpunt voor een periode waarin de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed het land ingaat om de aanwijzingsprocedures te starten. Gezien de omvang van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, namelijk 85 kilometer verspreid over zo'n dertig gemeenten, vraagt dat om een gefaseerde aanpak. Daarom zullen de procedures in een aantal tranches gestart worden. Alle betrokkenen zullen uitgebreid geïnformeerd worden over de procedure, maar vooral

ook inhoudelijk over de waterlinie. Naast een brochure over de waterlinie krijgen alle eigenaren van de te beschermen bouwwerken het boek *Langs de linie* aangeboden. Dit boek is uitgegeven door de ANWB en bevat bovendien een los routeboekje met skate-, fiets- en wandelroutes door het landschap van de waterlinie. Ook zullen we informatieavonden organiseren. De manier waarop deze aanwijzing is aangepakt past volledig in de wijze waarop de minister met het aanwijzen van rijksmonumenten wil omgaan. De clusterwijze aanwijzing van het stelsel en het gebiedsgerichte karakter maken dit dan ook tot een voorbeeld van de modernisering van de monumentenzorg.

Frank Buchner is projectleider Nieuwe Hollandse Waterlinie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, f.buchner@cultureelerfgoed.nl.

Meer informatie:

- www.cult-ureelerfgoed.nl/werken/nieuwe-hollandsewaterlinie.
- Brochure 'De Nieuwe Hollandse Waterlinie', gratis te verkrijgen via info@cultureelerfgoed.nl.
- www.hollandsewaterlinie.nl.

Orgelmakerij Reil in Heerde bouwt momenteel een studiekopie van het Nicolaï-orgel

Komt het oudste orgel van Nederland weer op zijn oorspronkelijke plaats te hangen? Zal het dan ook weer bespeelbaar zijn? De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft naar dit Nicolaï-orgel intensief onderzoek gedaan. De eerste resultaten verschijnen begin november in een boek. RUDI VAN STRATEN

De Nicolaï-puzzel wordt gelegd

Het OUDSTE orgel

De Nicolaïkerk in Utrecht wordt ook wel Klaaskerk genoemd. De patroonheilige van de kerk is namelijk Sint Nicolaas. Bijzonder is dat deze kerk een twaalfde-eeuwse, romaanse westgevel met twee torens heeft. Dat was voor een parochiekerk zeer ongebruikelijk. Nog uitzonderlijker is dat het vijftiende-eeuwse orgel uit de Nicolaïkerk bewaard is gebleven. Peter Gerritsz bouwde het in 1479. En daarmee is dit het oudste orgel van ons land. Helaas zijn momenteel het binnenwerk en de buitenkant van elkaar gescheiden. Beide bevinden zich bovendien al 123 jaar niet meer in de Nicolaïkerk.

In 1886 kreeg de Nicolaïkerk namelijk een nieuw orgel. Het oude werd overgebracht naar het toen gloednieuwe Rijksmuseum, waar het tot 1940 hing, niet bespeelbaar. Bij de ontruiming van het museum wegens de dreigende oorlog werd het orgel gedemonteerd en opgeslagen. Eigenaar de Nederlandse Staat gaf vervolgens de buitenkant, de kas, omwille van de wederopbouw in 1957 in bruikleen aan de Koorkerk in Middelburg.

Unieke bron

Vanaf die tijd werd het besef algemeen dat dit orgel een unieke bron is voor onze kennis van de alleroudste fase van de Nederlandse orgelbouw. Juist doordat het vanaf 1886 in feite geen enkele verandering meer heeft ondergaan. Om die reden begon de Rijksdienst in de jaren negentig samen met andere deskundigen een intensief onderzoek naar het instrument. De eerste resultaten van dat onderzoek zullen eind oktober in een monografie worden gepubliceerd, *Het oude orgel van de Nicolaïkerk te Utrecht*. De monografie is mede bedoeld als ondersteuning van andere plannen met het Peter Gerritsz-orgel. Zowel het boek als die plannen zullen op 5 november in de Nicolaïkerk worden gepresenteerd.

Restauratie

Er speelt namelijk rond het orgel van de Nicolaïkerk nog een ander initiatief. De Stichting Peter Gerritsz-orgel ijvert er samen met de Stichting het Orgelpark voor om kas en binnenwerk te

verenigen in de ruimte waarvoor het orgel ooit is gebouwd: de Utrechtse Nicolaïkerk.

De betrokkenen hebben daarmee stelling genomen in een al enkele decennia oude discussie, die draait om de vraag of het wenselijk is een uniek monument als het Peter Gerritsz-orgel te restaureren. Men zou zich immers kunnen voorstellen het voorwerp te conserveren en geen enkele ingreep in het bestaande materiaal te doen. Het instrument zou dan in een museum kunnen staan, zoals een incompleet of beschadigd schilderij. Dat doet zijn 'verwijzende werk' ook als het onvolledig is, en kan zelfs in die staat sterk tot de bezoeker spreken. Wat hij ziet is echt.

Echter, bij een orgel doet zo'n materiële benadering het monument tekort. Zijn monumentale waarde is immers ook, of zelfs vooral, in de klank gelegen. Wanneer een orgel alleen wordt gezien als een verzameling cultuurhistorische brokstukken, die nooit meer tot klinken kan komen, betekent dit dat men het als belangrijk object conserveert en exposeert, maar als muzikaal monument verloren verklaart.

Studiekopie

Ter voorbereiding op de mogelijke restauratie heeft het Orgelpark opdracht gegeven een zogenoemde studiekopie te maken van de oudste bouwphase van dit orgel. Zo kan het oudste klankconcept weer hoorbaar gemaakt worden. Dat concept is namelijk slechts in sterk gewijzigde vorm overgeleverd in het oude orgel, aangezien het in de tussenliggende eeuwen verschillende malen is verbouwd.

Het initiatief van Stichting Peter Gerritsz-orgel is niet de eerste poging om het orgel van de Nicolaïkerk weer tot klinken brengen. Maar door het moment waarop het komt, verschilt het wezenlijk van eerdere pogingen. Sinds de jaren vijftig is er in de orgelrestauratie een lange weg afgelegd. Enerzijds heeft het vakmanschap een hoge vlucht genomen, anderzijds is de bewustheid in het omgaan met de historische substantie gemeengoed geworden. Als er een moment is om het Peter Gerritsz-orgel weer klinkend op te stellen, dan is het nu.

Rudi van Straten is senior specialist orgels, klokken, carillons en uurwerken bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, r.van.straten@cultureelerfgoed.nl.

'Het oude orgel van de Nicolaïkerk te Utrecht: Kroongetuige van de Nederlandse muziekgeschiedenis', Bini Biemans-van der Wal, Wim Diepenhorst, Rogér van Dijk e.a., Nederlandse orgelmonografieën 10, Walburgpers, Zutphen, 296 pag., gebonden, € 34,95, ISBN 978 90 5730 576 4, verkrijgbaar via de boekhandel.

Op 5 november, om 19 uur, neemt Roel Robbertsen, de commissaris van de koning in de provincie Utrecht, in de Nicolaïkerk de monografie in ontvangst.

De oude orgelpijpen in een proefopstelling

De monumentale waarde ligt vooral in de klank

De oude windlade van het Nicolaï-orgel

In juni groeven studenten in de Noordoost-polder een zestiende-eeuws scheepswrak op. Was dit een van de oudste bewaard gebleven bewapende schepen van Nederland? Of was het een vuilnisschuit? JEROEN VERMEERSCH

Fieldschool graaft zestiende-eeuws scheepswrak op

Kostbare lading OF vuilnis?

Bij Luttelgeest in de Noordoostpolder stuitte een boer in 2004 tijdens het diepploegen op een kanon. Zo te zien uit de zestiende eeuw. Stukken hout die hij erbij vond, leverden dateringen op van rond 1573 en 1593. In die tijd kolkte hier de Zuiderzee. Onder de akker zouden dus wel eens de resten kunnen liggen van een van de oudste bewapende schepen die ooit in Nederland zijn teruggevonden.

Acht archeologiestudenten uit Leiden en Groningen gingen in juni van dit jaar op onderzoek uit. In de loop van vier weken werden zij ingewijd in het opgraven, opmeten en onderzoeken van een scheepswrak.

Iets verderop in de polder, bij Emmeloord, onderzochten andere studenten een jaar eerder de zogenaamde kogge van Modderman. Sinds 2008 organiseert de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed namelijk elke zomer de International Fieldschool for Maritime Archaeology Flevoland, samen met Flevoland, Lelystad, de Rijksuniversiteit Groningen en museum Nieuw Land. De vijf instanties willen zo maritiem archeologisch universitair onderwijs en onderzoek versterken.

Mooie vondsten

Meteen al in het begin van het onderzoek bij Luttelgeest bleek er slechts over een lengte van elf meter hout in de grond te zitten. Zo'n klein schip is waarschijnlijk onbewapend geweest. Ook werd al snel duidelijk dat het wrak zwaar verstoord was door het diepploegen. De studenten waren enigszins teleurgesteld.

Maar toen het wrak verder werd onderzocht bleek dat er toch aardig wat informatie uit te halen viel. Zo werden tussen al het losgeploegde hout bij elkaar in de buurt onder andere een volledig intacte baardmankruik gevonden, plavuizen, een ijzeren luikoverslag en een breeuwijzer.

De kruik met het bebaarde hoofd op de hals gaf ons een indicatie dat het hier inderdaad om een laat-zestiende-eeuws schip ging. De plavuizen waren van een stookplaats. De stookplaats en de overslag wijzen er op dat de vondstplek het achterschip geweest moet zijn.

Het breeuwijzer werd gebruikt om mos tussen de planken te duwen om het schip waterdicht te maken. Dergelijk gereedschap was altijd aanwezig op schepen om tijdens de vaart herstellingen uit te kunnen voeren. Het mos werd op dit schip in positie gehouden met houten latjes op de naden, die met ijzeren klemmetjes waren bevestigd.

Afval

Het wrak blijkt een platbodeme geweest te zijn, met een spits toelopende voor- en achtersteven. Maximaal zo'n veertien meter lang en vier meter breed. Waarschijnlijk was het een vrachtschip. In deze regio voerden schepen vaak afval uit de dorpen en steden weg en stortten die in de Zuiderzee. Maar omdat we geen lading in het wrak gevonden hebben, is dit slechts een van de mogelijke interpretaties.

En dat kanon dan? Dat komt misschien wel van een ander schip, dat verder in het veld kan liggen. Die mogelijkheid zal nog onderzocht worden. Toen in 2004 hout en een kanon omhoog geploegd werden, werden al deze resten op één hoop gegooid. Er wordt gedacht om het onderzoek naar dat tweede wrak uit te voeren met een grondradar. Zonder te moeten opgraven kan er zo zicht gekregen worden op eventuele wrakken onder de grond.

Open dag

De vier weken veldwerk volstonden om het onderzoek uit te voeren. De studenten hebben alle onderdelen van het wrak getekend met een digitale tekenarm. Hiermee krijg je niet alleen een tekening op papier, maar ook een driedimensionale tekening op de computer. Dit vereenvoudigt het reconstructieproces nadat het wrak uit elkaar gehaald is. De restanten werden gedurende deze vier weken voortdurend nat gehouden en 's avonds afgedekt met plastic. Zo droogde het hout tijdens het warme weer van juni niet onmiddellijk uit.

Op zaterdag 27 juni hielden we bij de opgraving een succesvolle open dag. De 150 bezoekers konden niet alleen het wrak en de gevonden voorwerpen zien, maar ook archeologen aan het werk.

Verder onderzoek

Omdat het wrak zo slecht bewaard is en op een diepte ligt waar het zeker nog verdere verstoring zal ondergaan, hebben we het helemaal gelicht. Al het hout is naar de afdeling Scheepsarcheologie van de Rijksdienst in Lelystad gebracht. Daar wordt het tijdelijk bewaard. Een van de studenten zal het wrak en zijn inventaris hier verder onderzoeken als onderdeel van zijn opleiding.

Jeroen Vermeersch is maritiem veldarcheoloog bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, j.vermeersch@cultureelerfgoed.nl. De studenten hielden een weblog bij: <http://ifmaffieldschool.blogspot.com/>.

De gevonden baardmankruik uit de late zestiende eeuw

Het wrak

De studenten aan het werk

De open dag

De restauratie van het Paleis op de Dam

HET ARCHITECTONISCHE HOOGTEPUNT VAN DE GOUDEN EEUW

Het Paleis op de Dam wordt gerestaureerd. De restauratie van het interieur en die van het exterieur zijn nauw aan elkaar verbonden. Bij beide is niet over één nacht ijs gegaan. Het interieur heeft een metamorfose ondergaan. De gevels zijn nu aan snee. Dat houdt de gemoederen nogal bezig. JAN VAN 'T HOF

Toen het Paleis op de Dam werd aangewezen als rijksmonument ging men er vanuit dat iedereen wel wist wat ermee bedoeld werd. De omschrijving in het rijksmonumentenregister van dit Koninklijk Paleis Amsterdam, zoals het officieel genoemd wordt, luidt: 'Het alomtebetreffende monumentaalste gebouw van Nederland, beschrijving overbodig ('achtste wereldwonder')'. Maar toch kan het geen kwaad de geschiedenis hier nog even samen te vatten. Voor het paleis werd, was het stadhuis. Al voor het oude Amsterdamse stadhuis in 1652 afbrandde, was men, in 1648, begonnen met de bouw van het nieuwe stadhuis. Jacob van Campen was architect. Hij ontwierp een gebouw van een kleine tachtig bij zestig meter. Voor die tijd waren dat enorme afmetingen. De bouw duurde tot 1655, alhoewel er decennia later nog aan gewerkt en verfijnd werd, bijvoorbeeld aan schilderijen.

Allesomvattende architectuur

Het rechthoekige gebouw van vijf bouwlagen heeft twee binnenplaatsen, met daartussen een enorme centrale ruimte, de Burgerzaal. De grondidee van het gebouw was gebaseerd op Bijbelse principes, namelijk het paleis van koning Salomo, maar de uitwerking was geïnspireerd op klassieke architectuur. Van Campen maakte de voltooiing van het stadhuis niet mee. Hij vertrok na een verschil van mening. Maar zijn ideeën over een allesomvattende architectuur – van hoofdvorm tot detail, van functie tot decoratie – zijn wel degelijk uitgevoerd. Dat allesomvattende is meteen een van de belangrijkste monumentale waarden. In het gebouw wordt het hele heelal getoond: aarde en hemel, dierenriem, Bijbelse en klassieke helden en goden. Dat heelal wordt in een samenhangend 'statement' in verband gebracht met het stadsbestuur van Amsterdam. Passend voor Amsterdam, het zelf uitgeroepen, maar ook werkelijke middelpunt van een wereldrijk. »

» Enige niet-burgerlijke gebouw

Het stadhuis werd aan de buitenzijde geheel opgetrokken uit zandsteen uit Obernkirchen en Bentheim, terwijl de frontons in wit marmer werden uitgevoerd. Inwendig werd ook veel marmer toegepast, maar ook Avender steen voor beeldhouwwerk en Zweedse Ölandsteen voor de vloeren. Opmerkelijk is overigens dat de Avender steen vervolgens weer werd voorzien van een marmerimitatie.

Al met al was dit hoogtepunt van een burgerlijke cultuur wat statuur betreft eigenlijk het enige niet-burgerlijke gebouw in Nederland. Precies de bedoeling van de bouwheren, die er zichzelf in lieten portretteren als Romeinse consuls. Het gebouw functioneerde tot 1808 als bestuurlijk centrum van Amsterdam, zij het de laatste jaren onder Franse 'protectie'.

Herbestemming

Het was geen verrassing dat koning Lodewijk Napoleon dit vorstelijke gebouw claimde als koninklijk paleis. Hij veranderde het van stadhuis in paleis. Afgezien van het Korenmetershuisje was dit het enige vrijstaande huis binnen de singels. Het stadhuis werd omgetoverd tot woonpaleis. Hiertoe werden allerlei tussenwanden geplaatst, en er werden zo'n duizend modieuze empiremeubelen gemaakt in Parijs en Amsterdam. De tussenwanden zijn inmiddels weer verdwenen, maar de meubelen zijn er nog steeds. Ze zijn nu minutieus gerestaureerd. Dit buiten Frankrijk unieke ensemble heeft nog steeds zijn oorspronkelijke functie. Na deze herbestemming is het stadhuis altijd paleis gebleven. De gemeente heeft het destijds aan de koning aangeboden. Voor alle duidelijkheid werd het in 1936 aan het Rijk verkocht. Het Rijk stelde het weer ter beschikking aan de Koning. Ook voor alle duidelijkheid is dat onlangs nog eens bevestigd. De Koning wordt volgens de Grondwet in Amsterdam ingehuldigd. Alleen al vanwege zijn geschiedenis is dit gebouw een rijksmonument. Maar het is ook het architectonische hoogtepunt van de Gouden Eeuw, doordat het een in hoofdzaak ongewijzigd

De bouwheren lieten zich portretteren als Romeinse consuls

ensemble is van gebouw, beeldhouw- en schilderkunst, met een samenhangend iconografisch programma. Van de hoofdvorm tot de kapitelen vormt het gebouw één geheel. De monumentale waarde is evident.

Consensus over het interieur

Het Paleis op de Dam wordt in twee fasen gerestaureerd. De eerste fase betrof het interieur en deze is zo goed als afgerond. Zo goed als, omdat een aantal ruimtes en interieuronderdelen nog steeds wacht op restauratie. Zoals zo vaak gingen de meeste inspanningen en middelen naar het asbestvrij maken en het vervangen van leidingen en dergelijke. De zichtbare ingrepen in het interieur kostten ongeveer vijftien procent van het totale bedrag van tachtig miljoen euro, maar springen wel in het oog. Bij een eerdere restauratie in de jaren zestig was er voor gekozen de zeventiende eeuw te laten prevaleren, met als gevolg dat de paleisfunctie in wezen onzichtbaar geworden was en de empiremeubelen een vreemde eend in de bijt vormden.

Nu is onder leiding van architect Krijn van den Ende gekozen voor een integratie van zeventiende-eeuwse architectuur, waaronder ook beeldhouwwerk en schilderijen, met de empiremeubelen en zelfs laat-negentiende-eeuwse elementen, zoals kroonluchters. Wandbespanningen en tapijten verhogen de intimiteit en het gevoel van luxe dat bij een paleis hoort en geven het een vorstelijke uitstraling. Gasten en bezoekers zullen die zeker ervaren. Verder werden schilderijen en schouwen schoongemaakt en hersteld. Het paleis wordt gebruikt voor officiële gelegenheden. Het is wenselijk dat het interieur dit representeert. Het lijkt erop dat over de gekozen aanpak in de vakwereld een behoorlijke consensus heerst. De enige rimpeling was het verwijderen van een trap. Maar verder is eigenlijk iedereen het er over eens dat de restauratie geslaagd is.

Commotie over het exterieur

Nu is de buitenkant aan de beurt. Dat heeft al voordat de plannen bekend waren heel wat meer stof doen opwaaien dan de aanpak van het interieur. Iedereen, van deskundige tot bekende Nederlander, had er een mening over. Waarom riep de restauratie van het exterieur zo veel emoties op? Eerst de feiten.

In de loop der eeuwen is het paleis wat opzet betreft heel gaaf tot ons gekomen. De enige belangrijke, nog steeds zichtbare wijzigingen zijn het tot twee keer toe vervangen van de vensters en het aanbrengen van een balkon.

Maar wie goed naar de buitenkant kijkt, ziet dat het paleis ontelbare kleine beschadigingen heeft: afgebroken natuurstenen elementen, verweerde onderdelen, kleurverschillen vanwege verplaatsing of vervanging van blokken steen, honderden duivenweringen en bevestigingspunten voor de bovenleiding van de tram.

Alles bij elkaar is het gevelbeeld wat sleets geworden. De sterke ritmiek van de architectuur houdt alles bij elkaar, maar overdreven gesproken is er sprake van een lappendeken. In tegenstelling tot wat in de pers stond, is het dus zeker niet zo dat er nooit iets aan de gevel is gedaan. In de vorige eeuw is er zelfs met Oost-Indische inkt gewerkt om toonverschillen op te heffen. Ook geven historische foto's grote schades aan de steen weer ten gevolge van roestende verankeringen. Herstellingen hieraan vonden plaats tot in de jaren negentig.

Het is de vraag of deze lappendeken recht doet aan de architectuur en aan de functie. Samen met de opdrachtgever denkt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed van niet.

Technische gebreken

De Rijksdienst is nadrukkelijk betrokken in de gesprekken met opdrachtgever de Rijksgebouwendienst en de vergunningverlener stadsdeel Amsterdam-Centrum, die geadviseerd wordt door het Amsterdamse Bureau Monumenten & Archeologie. De invalshoek van de dienst is vooraf uitgebreid met gemeente en

Rijksbouwmeester besproken en ons advies, formeel door de Rijksdienst uitgebracht namens minister Plasterk van Cultuur, is door het stadsdeel overgenomen.

Het is de bedoeling om in de gevels van het paleis technische gebreken weg te nemen, bijvoorbeeld door zwaar beschadigd steen- en beeldhouwwerk te vervangen. Hiervoor zijn inmiddels proefstukken uitgevoerd. Ook moeten er oplossingen worden gevonden voor de duivenweringen en bedradingen. Verder is de steen op sommige plaatsen zo vervuild dat het noodzakelijke transport van regenwater in de steen moeilijk wordt en de zeer donkere steen in de zon zo warm wordt dat er thermische spanningen ontstaan. Schade hierdoor is zeer waarschijnlijk.

Herstel van het beeld

Dit was allemaal nog tot daar aan toe. Spannender werd het toen er niet alleen sprake was van technisch herstel, maar ook van herstel van het beeld. Met andere woorden: het beter benaderen van de egalere toon die de gevel bij de bouw had. Om deze egalere toon te bereiken stelde de Rijksgebouwendienst een 'gereedschapskist' samen om het gebouw te ontstoren. Het wordt gereinigd met stoom en vervolgens waar nodig met droog microstralen en laser. De dan nog overblijvende storende toonverschillen worden opgeheven door hetzij verf, hetzij krijt. Per geveldeel en per blok steen wordt de aanpak bepaald. Deze methoden zijn door TNO getest en onschadelijk bevonden.

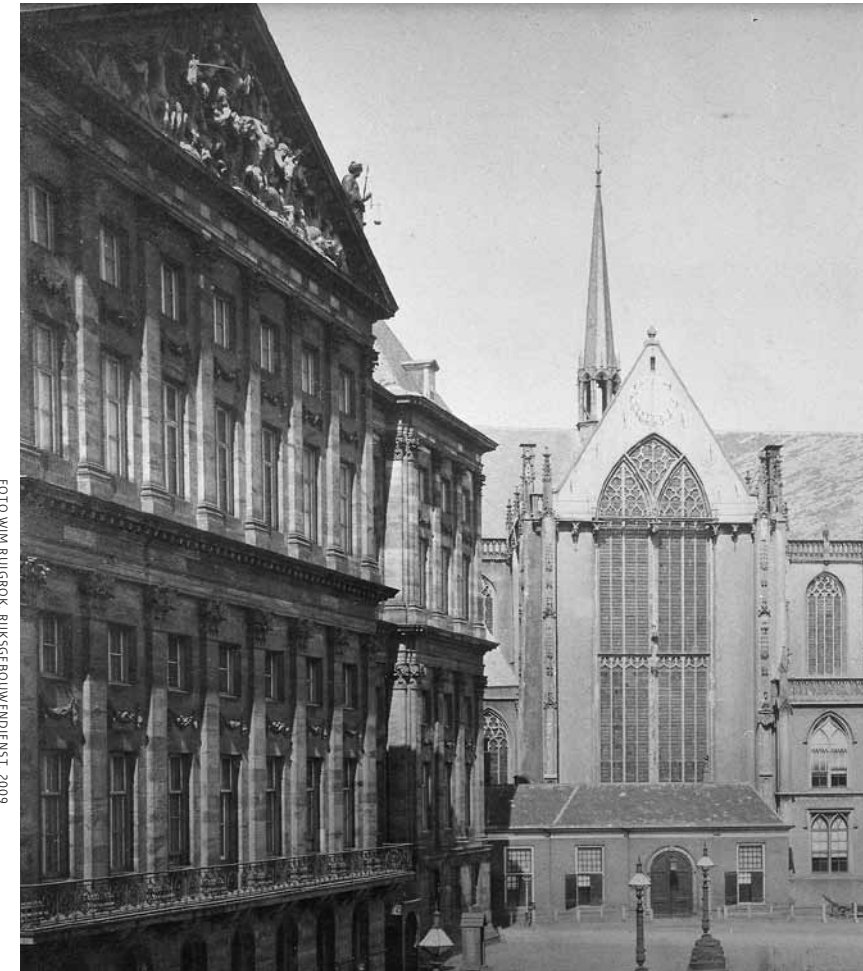
Richtingenstrijd

Naar aanleiding van dit plan om de gevel te ontstoren manifesteerde zich een richtingenstrijd in de monumentenzorg. Enerzijds zijn er de voorstanders van beeldherstel: het weer proberen te benaderen van de oorspronkelijke situatie, waardoor de architectuur beter beleefbaar wordt en representatiever oogt. Anderzijds zijn er de voorstanders van behoud van de huidige situatie, die immers de doorleefdheid van het monument in zich draagt, het een eerbiedwaardigheid verleent die hoort bij »

De Schepenzaal in zijn huidige toestand, met wandbespanningen die de ritmiek van de ruimte versterken. De kronen en wandarmen lagen gedeeltelijk gedemonteerd op zolder en zijn weer gereconstrueerd

Een gevel zonder schade in het begin van de twintigste eeuw. Het balkon liep toen nog over de gehele breedte van de middentravee. Tegenwoordig is het veel smaller

Precies gedetailleerde hoekoplossing met kapiteel

Het fries onder de kroonlijst heeft door het vervangen van blokken steen een zebra patroon gekregen. Dit was helemaal niet de bedoeling

» een gebouw van meer dan driehonderd jaar oud. Voorstanders van deze benadering achten het 'blonderen' een modegril, een spook dat tegenwoordig door heel Europa waart. Alhoewel beide richtingen door experts worden gedragen, was er niet bepaald consensus. Tegenover het verwijt 'modegril' stond de uitspraak 'kunsthistorisch gezeur'.

Rijksmuseum en Sint Jan

Dit alles speelde zich af tegen de achtergrond van misschien wel het belangrijkste monument van Nederland, dat bovendien wordt gebruikt door het staatshoofd. De restauratie van het paleis werd het meest besproken onderwerp in de monumentenzorg en verdrong daarmee het Rijksmuseum van de officiële eerste plaats.

Opvallend is dat een buitengewoon stevige restauratie als die van de Sint-Janskathedraal in 's-Hertogenbosch nooit tot publieke controverses leidde, terwijl daar zeker zo ingrijpende dingen gebeuren. Licht dat aan de locatie van het monument, aan de manier waarop de restauratieplannen tot stand kwamen, aan de functie van het gebouw of zijn er andere redenen? Hoe dan ook, het was zaak dat de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in zijn advies helder aan zou geven wat zijn invalshoek was.

Het advies van de Rijksdienst

De Rijksdienst heeft om te beginnen de monumentale waarde van het paleis weer scherp geformuleerd. Met andere woorden, wat is de waarde van bijvoorbeeld het ontwerp van het gebouw, van de materiaalkeuze en van de geschiedenis? De cultuurhistorische waarde van de gevels van het Paleis op de Dam ligt volgens de dienst niet alleen in de architectuur, maar ook in het materiaal en wel degelijk ook in de verwerking daarvan. De gevels zijn, zoals gezegd, in opzet en materiaal nog grotendeels zeventiende-eeuws. Dat zandsteen verweert op die plekken waar hij het meest aan weer en wind wordt blootgesteld is een natuurlijk gegeven. Dat mag volgens de Rijksdienst best zichtbaar zijn. Sterker nog,

omdat die verwerking juist plaatsvindt aan de uitstekende delen zoals lijsten, pilasters en kapitelen, is de architectuur soms zelfs beter waarneembaar. Deze delen steken daarmee extra af tegen de over het algemeen minder verweerde vlakke muurdelen. Verder waardeert de Rijksdienst het gebouw niet alleen als een architectonisch gebaar met zijn grote schaal en duidelijke geleiding, maar ook vanwege het beeld dat wordt bepaald door de afzonderlijke, ongeverfde blokken steen. Die blokken hebben allemaal een iets andere toon, structuur of kleur. Dat maakt dat de gevels binnen de grenzen van de architectuur een bepaalde levendigheid hebben. De Rijksdienst staat dus achter het ontstoren van de gevels, zonder het door de tijd ontstane patina, dat de waarde mede bepaalt, geheel te verliezen.

Mensen maken het

De ambitie van zeventiende-eeuwse regenten mondde uit in dit gebouw. Ook nu zijn het weer mensen die er voor moeten zorgen dat het paleis wordt doorgegeven aan de volgende generatie. Een opdrachtgever, hier de Rijksgebouwendienst, doet de aftrap. Plannenmakers en adviseurs maken een ontwerp en brengen kennis in. De vergunningverlener, hier het stadsdeel, zorgt ervoor dat er gestart kan worden. Maar dan begint het echte werk: er gaan mensen aan de slag om de plannen uit te voeren. Een verantwoordelijke klus voor henzelf en voor de bouwdirectie. De uitvoering wordt buitengewoon serieus genomen. Voordat er wordt gestart wordt er eerst een proef uitgevoerd waarin de toepassing van de 'gereedchapskist' wordt getest. Een proef die mede door de Rijksdienst wordt beoordeeld. Ook later houdt de dienst samen met gemeentelijke en andere rijkscollega's de vinger aan de pols. Het doel is een Paleis op de Dam dat een sieraad is voor Amsterdam als hoofdstad van ons land.

Jan van 't Hof is hoofd van de afdeling Instandhouding bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, j.van.t.hof@cultureelerfgoed.nl.

De waarde van de gevels ligt ook in de verwerking ervan

De festoenen laten een grote verscheidenheid aan beeldhouwwerk zien. Deze bestaat hoofdzakelijk uit schelpen

Het linker hoekpaviljoen, gezien vanuit de Paleisstraat. De lichte blokken vallen uit de toon

FOTO: PETER SCHUT

Motte Montferland slachtoffer van asfalt

De reus zakt weg

Het gaat niet goed met de grootste motte van Nederland.

De duizend jaar oude burchtheuvel Montferland verzakt.

Om dat te verhelpen zijn subsidies ontoereikend. PETER SCHUT

Aan de Gelderse grens met Duitsland, in de bossen tussen Zeddam en Beek, ligt een reus verborgen: de motte Montferland. Veel bezoekers van hotel-restaurant Montferland realiseren zich niet dat zij bovenop een uniek monument genieten van hun kopje koffie.

Duizend jaar geleden liet het grafelijke echtpaar Balderik en Adela hier een heuvel ophogen en daar de burcht Opladen op bouwen. De buitengewoon machtige familie waartoe Balderik en Adela behoorden, de Hamalenders, is tot op de dag van vandaag naamgevend voor veel instellingen en bedrijven, vooral in oost-Nederland.

De grootste

De burcht zelf is allang verdwenen, maar de verhoging, de motte is er nog. Het terras bovenop van negentig bij zestig meter maakt Montferland tot de grootste motte van Nederland en zelfs tot een van de grootste van noordwest-Europa. Ook een dubbele wal en gracht vallen nog in het landschap te herkennen, net als een klein stukje van de omwalling rondom de voorburcht aan de voet van de heuvel. Bovenop staat sinds enkele eeuwen een uitspanning, tegenwoordig hotel-restaurant Montferland.

Kwetsbaar monument

De huidige verharding van het motte-plateau als gevolg van bebouwing en asfaltering is al enige tijd een grote zorg voor de eigenaar, Stichting Huis Bergh. Regenwater stroomt namelijk voor een groot gedeelte via het asfalt weg naar de enige toegangsweg. Door de steile helling, sporen van omgevallen bomen en verzadiging van de grond is de heuvel vooral in die zone steeds onstabiel geworden. De weg verzakt.

Niet alleen de cultuurhistorische waarden zijn in het geding, maar ook de toegankelijkheid van het restaurant en de veiligheid van de bezoekers. Er dreigt een gevaarlijke situatie te ontstaan, die alleen met aanzienlijke investeringen een halt toegeroepen kan worden.

De oplossing

De optimale oplossing is om het regenwater verspreid te laten infiltreren in de heuvel. Waar dit niet mogelijk is, kan het water gereguleerd worden afgevoerd. Aanpassingen aan de weg en het plateau zijn daarbij onvermijdelijk. De eigenaar heeft met steun van de provincie Gelderland een plan laten opstellen voor de noodzakelijke ingrepen. En meteen ook voor de visualisatie van de geschiedenis, zodat de bezoekers voortaan zullen weten waar bovenop zij hun koffie drinken. De stichting wordt hierdoor echter geconfronteerd met vooralsnog onoverkomelijke financiële gevolgen. Subsidies bieden hiervoor onvoldoende mogelijkheden. Zo is de toekomst van deze met legenden omgeven historische vestingheuvel nog ongewis.

Peter Schut is consultant uitvoering Monumentenwet voor Gelderland bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Meer informatie: info@cultureelerfgoed.nl.

KIJK!

RIJKSDIENST VOOR HET CULTUREEL ERFGOED | 2 | HERFST 2009

2000 ORGELS

Dit najaar is-ie klaar: een complete reeks van meer dan tweeduizend portretten van de historische orgels in ons land. De fotografen van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed hebben hier ruim dertien jaar aan gewerkt. De foto's zijn gemaakt voor de vijftiendelige encyclopedie *Het historische orgel in Nederland*, die wordt uitgegeven door het Nationaal Instituut voor de Orgelkunst. De laatste twee delen zullen in het voorjaar van 2010 verschijnen. De encyclopedie begint bij het oudste orgel, uit 1479, en eindigt in de twintigste eeuw.

Het goed fotograferen van de orgels stelde onze fotografen vanaf het begin voor grote uitdagingen. Veel aandacht vroeg het goed uitlichten van de vaak grote instrumenten, waarvan het bovenste deel zich meestal in de schaduw van een kerkkap bevindt. Ook kon lang niet altijd op een makkelijke manier afstand van het orgel worden genomen voor een totaalopname. In de loop van de dertien jaar werden steeds weer nieuwe oplossingen gevonden en verdere verbeteringen in de aanpak aangebracht. Deze orgelportretten waren daarom van grote betekenis voor de technische ontwikkeling van de fotografische expertise van de dienst.

Zie onze collectiecatalogus op www.cultureelerfgoed.nl voor de al gepubliceerde orgelfoto's. Zie www.nationaalinstituutorgelkunst.nl voor 'Het historische orgel in Nederland', € 95 per deel. Zie ook pagina 8.

De eerste 5

In augustus heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed namens minister Plasterk van Cultuur vijf bouwwerken uit de wederopbouw de status van rijksmonument verleend. Het zijn de eerste van de honderd voorgedragen bouwwerken uit de naoorlogse periode die de minister in 2007 bekendmaakte. Drie staan er in Amsterdam: het Nationaal Monument op de Dam van architect J. Oud, het belastingkantoor van G. Friedhoff en de Its Patrimonium van B. Ingwersen. Verder in Wageningen de voormalige faculteit voor Geodesie van F. Röntgen en in Dwingeloo de radiotelescoop van C. Muller. Het zijn stuk voor stuk bouwwerken met bijzondere architectuur en nationale herinneringswaarde. Het oudste van de vijf stamt uit 1953 en het jongste uit 1958. Op korte termijn zullen de resterende bouwwerken uit de reeks van honderd worden aangewezen als rijksmonument. Bovendien inventariseert de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed op dit moment de jaren 1959-1965. Daaruit volgt een selectie van bouwwerken die op termijn ook rijksmonument kunnen worden.

De radiotelescoop in Dwingeloo

Directeur-generaal Judith van Kranendonk helpt mee opgraven

Snel achteruitgaand bot

De opgraving van het Merovingische grafveld uit de zesde en zevende eeuw bij het Limburgse Borgharen heeft een extra vraagstelling meegekregen. Vooronderzoek wees uit dat de botten van de begravenen sterk in kwaliteit achteruitgaan. En juist die botten zijn een belangrijke bron van informatie, omdat ze van alles vertellen over de mensen zelf, zoals hun geslacht, leeftijd, grootte, gezondheidstoestand en hun onderlinge verwantschap. Daarom graaft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in samenwerking met de gemeente Maastricht en de Universiteit van Amsterdam de graven nu op: om te voorkomen dat we over een paar jaar deze informatie niet meer kunnen aflezen aan het bot.

Die snelle achteruitgang van het bot kan echter ook slechts in het verleden plaatsgevonden hebben. Mocht uit het onderzoek blijken dat de achteruitgang min of meer tot stilstand is gekomen en dat we over vijftig jaar nog steeds dezelfde informatie kunnen aflezen uit het bot, dan zou dat kunnen betekenen dat we hier nu stoppen met verdere opgravingen. Immers, we gaan voor behoud ter plekke. De publieke belangstelling voor de opgraving in Borgharen is enorm. Ook OCW'ers secretaris-generaal Koos van der Steenhoven, directeur-generaal cultuur en media Judith van Kranendonk en directeur van de directie Cultureel Erfgoed Sander Bersee brachten een werkbezoek aan de opgraving, op woensdag 2 september. Andere genodigden waren onder anderen hoofdingenieur-directeur van Rijkswaterstaat Limburg Hans Ruijter en burgemeester Gerd Leers van de gemeente Maastricht. Gastheer was de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Plasterk drijft haantje op de spits

Zweven tussen hemel en aarde geeft een bijzonder gevoel. Dat ondervond ook minister Plasterk toen hij op 9-9-9 in de bouwlift stapte voor een zweefvlucht naar de spits van de Pieterskerk in Leiden. Aangelijnd en gehelmd plaatste hij het haantje terug op de toren als symbool voor het afronden van een langdurige restauratie. 'Dat werd tijd,' sprak hij tijdens een korte rede, 'want een toren zonder haan, dat is toch als een kerstboom zonder piek.'

In de Pieterskerk, een van de mooiste en belangrijkste kerken van ons land, wordt allang niet meer gekerkt. Tegenwoordig is de kerk in gebruik als een exclusieve evenementenlocatie. Daarmee is de Pieterskerk een vroeg voorbeeld van herbestemming, een van de speerpunten in het nieuwe monumentenbeleid van dit kabinet. Het Rijk heeft 13 miljoen euro subsidie geïnvesteerd in de restauratie, die in 2001 begon.

En passant memoreerde de minister dat de restauratie niet helemaal zonder slag of stoot verliep. Er waren punten van discussie met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed over onder andere de zerkenvloer; er waren tegenslagen en onverwachte kostenoverschrijdingen. 'Maar', sprak Plasterk, 'geen glans zonder wrijven.' Nu zijn er geen obstakels meer voor een duurzame instandhouding van het multifunctionele gebouw.

FOTO MARC DE HAAN

Achterschip scheepswrakje Meinerswijk gelicht

MIDDELEEUWSE KANO WEER COMPLEET

DE KANO VAN MEINERSWIJK IS WEER COMPLEET. TWEEËNDERTIG JAAR

NADAT HET VOORSTE DEEL VAN HET WRAK WERD GEBORGEN, HEEFT DE

RIJKSDIENST NU HET ACHTERSCHIP GELICHT. MAAR DE KANO BLIJFT NOG

VEEL VRAGEN OPROEPEN. JEROEN VERMEERSCH

Belangstelling van publiek en pers voor de zojuist gelichte resten van het achterschip

Het is een merkwaardig bootje. Het bestaat uit twee halve uitgeholde boomstammen aan de zijkant, met een bodem van drie planken ertussen, samengehouden door zware eikenhouten leggers en houten pennen. Het wrakje van Meinerswijk dateert uit de dertiende eeuw en is nagenoeg uniek. Het enige andere bewaarde voorbeeld staat opgesteld in het Deutsches Schiffahrtsmuseum te Bremerhaven. De Sleutelplas ligt in het uiterwaardpark Meinerswijk, vlakbij de Rijn in Arnhem. De plas is in de jaren zeventig gegraven om zand te winnen. In 1976 stak uit de zandhelling opeens het wrak van deze zogenaamde verbrede boomstamkano omhoog. Het achterste deel brak helaas af en viel in de put. Het volgende jaar werd het voorste deel van de kano gered. In de jaren tachtig ondernamen duikers nog pogingen om in de volgelopen put het achtergebleven deel terug te vinden. Slechts één fragment werd toen geborgen. Het achterschip leek voorgoed verloren.

Toch gevonden

Geheel tegen de verwachtingen in trof de Landelijke Werkgroep Archeologie Onder Water in 2006 toch de zo goed als complete achtersteven in de plas aan. Het enige dat nog ontbreekt, is het verticale achterschot. De Werkgroep wil hier opnieuw een zoekactie naar ondernemen. In opdracht van de gemeente Arnhem heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed eerder dit jaar het achterschip gelicht. Een vierkoppig duikteam ging onder water. Nadat het hout veilig ingepakt was, werden de resten naar de vestiging van de Rijksdienst in Lelystad gebracht, waar ze geconserveerd en onderzocht worden. Daarna worden de verschillende delen aan elkaar gepuzzeld en kan het wrakje op termijn in Arnhem tentoongesteld worden. Wat de precieze functie van de kano was en hoe deze bestuurd werd, is vooralsnog onduidelijk. Uit eerder onderzoek lijkt het in elk geval om een lokaal gebouwd scheepje te gaan. Verder onderzoek dient nog een en ander uit te wijzen.

Jeroen Vermeersch is maritiem veldarcheoloog bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, j.vermeersch@cultureelerfgoed.nl.

Een te lang geschat model. De complete kano blijkt nu acht meter lang te zijn in plaats van twaalf

Het Drents Museum is gevestigd in een statig, rijksmonumentaal landgoed, midden in Assen. Om de aantallen bezoekers beter aan te kunnen wilde het succesvolle museum graag verbouwen. Dat plan bracht gemeente, provincie en Rijksdienst echter voor de rechter. Hoe is dat zo gekomen? BEN DE VRIES & DIRK SNOODIJK

Rechtszaak en bemiddeling zorgen voor oplossing

DRENTS MUSEUM OPGELICHT

‘Zo’n landgoed midden in de stad is zeldzaam’

Opggericht om oudheden te tonen, is het Drents Museum sinds 1854 gegroeid tot een plaats waar cultuurgeschiedenis, figuratieve kunst, art nouveau en art deco om voorrang strijden. Vorig jaar trokken hier de beroemde Chinese beelden op de tentoonstelling *Het terracotta leger van Xi'an* veel bezoekers. Het museum knapt uit zijn voegen en wil met een verbouwing de toegankelijkheid vergroten.

Eerder dit jaar zorgde die aanstaande verbouwing voor een rechtszaak. De betrokken partijen waren de gemeente Assen, de provincie Drenthe en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De provincie is eigenaar van het museum en aanvrager van een monumentenvergunning voor de komende wijzigingen aan het museum. De gemeente is verleners van die vergunning. De Rijksdienst adviseert de gemeente daarin.

Het beroep dat de Rijksdienst had ingesteld leidde er toe dat er nog niet met de verbouwing kon worden begonnen. Na bemiddeling van de Rijksbouwmeester kon deze impasse gelukkig doorbroken worden.

Zijn er uit deze procesgang lessen te leren? We vragen het aan drie betrokkenen. Aan wethouder Chris de Wal van de gemeente. Aan gedeputeerde Tanja Klip van de provincie. En aan Antoinette Le Coultré, die als waarnemend regiohoofd Noord van de Rijksdienst intensief bij deze zaak betrokken was.

Wat zijn de cultuurhistorische kwaliteiten van het Drents Museum als rijksmonument?

Regiohoofd Antoinette Le Coultré: ‘Het museum is een vrij gaaf bewaard gebleven achttiende-eeuws ensemble naar ontwerp van Abraham Sorg. Het ligt op een historische locatie binnen het beschermde stadsgezicht van Assen. Zo’n land-

goed midden in de stad is zeldzaam in Nederland. Als je het Drostenlaantje afloopt, voel je als het ware nog steeds de relatie met de landerijen die de drost vroeger beheerde en waar hij liefdevol op uitkeek.’

Wat hielden de plannen van de provincie voor de uitbreiding van het museum in?

Regiohoofd Antoinette Le Coultré: ‘Die betroffen ten eerste een moderne uitbreiding op het huidige parkeerterrein en een nieuwe ondergrondse entree. Daartegen bestond geen bezwaar. En ten tweede deels ingrijpende veranderingen aan twee rijksmonumenten: het Drostenhuis, dat het hoofdgebouw is, en het Koetshuis, een van de twee historische panden aan weerszijden van het plein voor het Drostenhuis. Het ontwerp voor de verbouwing is van het beroemde architectenbureau Erick van Egeraat. Het is na een prijsvraag geselecteerd door een jury. De indeling van de zijvleugel van het Drostenhuis zou volledig worden gewijzigd en daaruit zouden monumentale interieuronderdelen worden verwijderd. Verder zou het Koetshuis worden losgezaagd van de fundering en opgevijzeld, waarna het hele gebouw op een 83 centimeter hoge transparante plint zou worden geplaatst. De Rijksdienst had over deze plannen al in februari 2008 negatief geadviseerd.’

We kwamen voor de rechter te staan. Wat is er misgegaan?

Wethouder Chris de Wal: ‘Er lagen tegengestelde adviezen op tafel bij het college. Er is een verschil in opvatting tussen de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en onze overige adviesinstanties: begeleidingscommissie binnenstad, monumentencommissie en welstandscommissie. Het principe “behoud door ontwikkeling” is in dit ontwerp door de architect toegepast op een wijze die niet door de Rijksdienst werd gedeeld. Het college heeft zijn verantwoordelijkheid genomen en heeft op basis van de adviezen de monumentenvergunning verleend. Weliswaar van rechtswege. Ik heb de indruk dat dit mede is veroorzaakt omdat er toen binnen de Rijksdienst een personele wisseling speelde, waardoor belangrijke overlegmomenten in de tijd verschoven zijn. Deze omstandigheid doet niets af aan het inhoudelijke oordeel dat het college de monumentenvergunning bewust en gemotiveerd heeft verleend.’

Wat ging er fout?

Gedeputeerde Tanja Klip: ‘Wij hebben naar ons idee een heel zorgvuldig proces doorlopen. Met een prijsvraag met een adviescommissie onder leiding van oud-Rijksbouwmeester Wytze Patijn. Eigenlijk was iedereen na dat hele traject met die prijsvraag vol lof over de manier waarop dat winnende ontwerp van Erick van Egeraat ingepast zou worden in het waardevolle historische stadshart van Assen. Iedereen was vol lof hoe hier een modern gebouw ingepast zou worden, groten-deels onder de grond vanwege allerlei zichtlijnen op de stadsrand. De bezwaren die er waren, zaten in heel kleine onderdelen. De zienswijze van de Rijksdienst had vooral betrekking op het oplichten van het Koetshuis en het terugplaatsen op een glazen plint. Die afwikkeling van de bezwaren is niet gelukkig verlopen. Dat heeft te maken gehad met communicatie over en weer, met afspraken die niet door konden gaan. Maar de gemeente, de provincie en de Rijksdienst hadden wel allemaal de intentie om een succes te maken van het ontwerp.’

Waarom heeft de Rijksdienst namens de minister beroep tegen de plannen ingesteld?

Regiohoofd Antoinette Le Coultré: ‘Om twee redenen voelde de Rijksdienst zich genoodzaakt beroep aan te tekenen. Ten eerste vanwege procedurele redenen. De gemeente had de wettelijke termijn van zes maanden om te reageren op ons advies laten verstrijken, waardoor er op grond van de wet automatisch een monumentenvergunning aan de provincie werd verleend. Hierdoor ontbrak aan de vergunning iedere motivering en lag daaraan geen zorgvuldige belangenafweging ten grondslag. Juist in een decentraal bestel is de gemeente hiervoor verantwoordelijk. Ook was er geen bouwhistorisch onderzoek verricht en was het plan onvoldoende uitgewerkt op een aantal belangrijke technische aspecten, zoals met betrekking tot het opvijzelen, verplaatsen en terugplaatsen van het Koetshuis. »

» Het tweede argument was meer inhoudelijk. De grootse plannen hadden niet alleen grote gevolgen voor de monumentwaarden van zowel in- als exterieur en de beleving van het Koetshuis, maar ze zouden ook tot een verstoring van de symmetrie van het ensemble van Drostenhuis en beide bouwhuizen leiden. Helaas was de Rijksdienst door de gemeente niet in het proces betrokken en werden onze adviezen tot dan toe genegeerd.'

En toen was er een bemiddelaar nodig.

Gedeputeerde Tanja Klip: 'Die heb ik gevraagd. Als verhoudingen onder druk staan, is niemand meer objectief. Liesbeth van der Pol was een vierde, onafhankelijke, buitengemeen deskundige partij. Soms heb je zo iemand nodig om de partijen het einddoel voor ogen te laten houden. Zij is er in twee sessies in geslaagd om ons allemaal weer dezelfde kant op te krijgen.'

'Het ultieme gelijk is niet haalbaar'

Wat is er door de bemiddeling van de Rijksbouwmeester bereikt?

Regiohoofd Antoinette Le Coultré: 'Het was een constructieve gedachteswisseling, waarbij voor het eerst alle betrokken partijen om tafel zaten, nu met Van der Pol als gespreksleider en procesbewaker. In dezelfde periode werd er alsnog een gedegen bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd, met waardstelling en een analyse naar de gevolgen van de ingrepen. Op basis daarvan werd het plan op onderdelen aangepast.'

Voor het Koetshuis betekent het dat dit minder hoog zal worden opgelicht dan in het oorspronkelijke plan. Voor de glazen plint zullen enkele van de onderste lagen metselwerk verwijderd worden, maar zo weinig dat in de gevelcompositie het materiaalverlies beperkt blijft.'

Wat vond u van de bemiddeling?

Wethouder Chris de Wal: 'De Rijksbouwmeester verdient alle lof. Zij heeft in de impasse een belangrijke rol gespeeld en heel goed de belangen van ontwerp geplaatst tegenover de cultuurhistorische belangen. Het resultaat is voor iedereen aanvaardbaar.'

Zijn de partijen blij met het resultaat?

Regiohoofd Antoinette Le Coultré: 'Ik ben natuurlijk blij dat er een oplossing is gevonden en dat de bouw van start kan. In het aangepaste plan is er sprake van een minder grote verstoring van de symmetrie van het ensemble en een aantal monumentale onderdelen in het Drostenhuis blijft behouden.'

Wat vindt u van de oplossing?

Wethouder Chris de Wal: 'De gemeente is blij dat het ontwerp in essentie is blijven bestaan en uitvoerbaar is.'

Gedeputeerde Tanja Klip: 'Ik vind de oplossing prima. Alle partijen kunnen er heel tevreden over zijn. De aanpassingen aan het ontwerp zijn niet zeer ingrijpend. We hebben alsnog zorgvuldig gekeken welke achttiende-eeuwse elementen we wilden behouden. Deze uitkomst komt tegemoet aan een aantal bezwaren dat de Rijksdienst had. Voor ons was belangrijk dat er geen nieuwe bouwvergunning nodig was, omdat wij in het kader van allerlei subsidies die wij gekregen hebben een bepaalde eindtermijn hebben waarop de bouwwerkzaamheden moeten zijn afgerond.'

Welke lessen vallen er uit deze procesgang te leren?

Gedeputeerde Tanja Klip: 'Soms lijken problemen in je eigen schuttersputje groter dan ze zijn. Goed naar elkaar luisteren is een les, proberen te begrijpen wat de ander vindt, wat diens beweegredenen zijn. Dat had in dit proces beter gekund. Uiteindelijk heb je elkaar allemaal nodig om tot goede resultaten te komen. Iedereen heeft daarbij zijn eigen verantwoordelijkheden en zijn eigen expertise.'

Wethouder Chris de Wal: 'Het is zaak om eerder met elkaar om tafel te gaan zitten en te werken aan een oplossing. Het ultieme gelijk is in dit soort processen niet haalbaar. Ook niet achteraf. De verantwoordelijkheid moet blijven op de plek waar zij thuishoort, namelijk bij het lokale bestuur, die op grond van deskundige advisering tot een besluit komt.'

Regiohoofd Antoinette Le Coultré: 'Achteraf gezien was het beter geweest als de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed bij de formulering van de uitgangspunten voor de prijsvraag betrokken was geweest. Dan hadden we al in een veel eerder stadium mee kunnen praten over het ontwerp, om zo op te kunnen komen voor de monumentale waarden van het museum.'

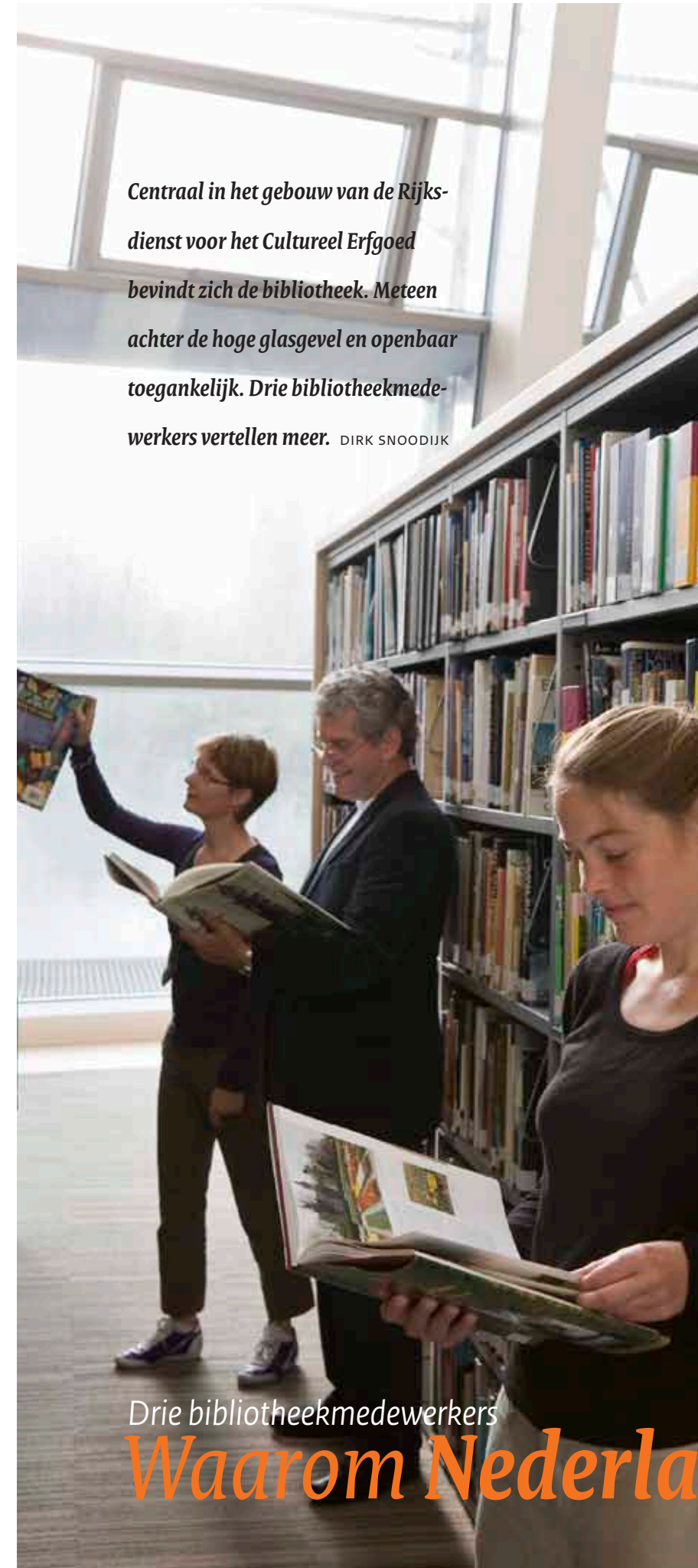
De verbouwing is begin september van start gegaan.

Ben de Vries is woordvoerder en Dirk Snoodijk is eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, b.de.vries@cultureelerfgoed.nl & d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl.

Een impressie van het prijsvraagontwerp. Met rechts het opgelichte Koetshuis. Deze impressie representeert niet exact het ontwerp waartegen de Rijksdienst in beroep is gegaan

DESIGNED BY ERICK VAN EGERSAAT

Centraal in het gebouw van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed bevindt zich de bibliotheek. Meteen achter de hoge glasgevel en openbaar toegankelijk. Drie bibliotheekmedewerkers vertellen meer. DIRK SNOODIJK

Drie bibliotheekmedewerkers
Waarom Nederland er zo uit ziet

Voor Natascha Lensvelt, midden Theo Geurtsen, achter Karina de Jong

Wat kan de bezoeker hier raadplegen?

Theo Geurtsen: 'Alles over monumenten, landschap en archeologie.'
Karina de Jong: 'Denk aan bouwkundige tekeningen, prenten, monumentendossiers, boeken, ook antiquarische terug tot in de zestiende eeuw, foto's vanaf 1852 – het begin van de fotografie, archeologische rapporten... Het gaat niet alleen om rijksmonumenten. Het is een heel brede collectie, die laat zien waarom Nederland er nu uit ziet zoals het er nu uit ziet. Bijna alle foto's en tekeningen zijn gedigitaliseerd.'
Theo Geurtsen: 'Net als alle opgravingsdossiers.'
Natascha Lensvelt: 'De bezoeker kan hier bovendien de catalogus inzien van de scheepsarcheologische bibliotheek uit onze vestiging in Lelystad.'

Wat gebeurt er achter de balie?

Karina de Jong: 'Wij beantwoorden vragen, lenen dossiers uit en wijzen de weg in de collectie.'
Natascha Lensvelt: 'Ook de vragen die aan onze virtuele balie gesteld worden beantwoorden wij, de collectiecatalogus die via www.cultureelerfgoed.nl te raadplegen is. Het is een dankbare bron voor veel mensen thuis om uit te zoeken wat er te vinden is voor ze de reis hier naartoe maken. Het is bovendien altijd leuk om zelf te grasduinen in de collectie.'

Is het nieuwe gebouw een verbetering voor de bibliotheek?

Karina de Jong: 'Ja. We hebben hier ruimte en licht, op een prominente plek in het gebouw.'
Theo Geurtsen: 'Het is de eerste keer dat ik meemaak dat het archief niet in de kelder of op zolder staat.'
Natascha Lensvelt: 'Ook de depots zijn geweldig: geklimatiseerd, groot, overzichtelijk, alles zonder trappetje te bereiken.'

Is al dat licht goed voor de boeken?

Karina de Jong: 'Nee. De tijdschriftbanden staan het meest in het licht. En die zullen wel wat gaan verkleuren. Maar het gaat natuurlijk om de inhoud.'

Waar loop je in je werk wel eens tegenaan?

Natascha Lensvelt: 'We hebben drie catalogi samengesmeed tot een, uit Zeist, Amersfoort en Lelystad. Een hele klus. Af en toe komen we daarom nog wel problemen in de ontsluiting tegen.'

Wat maakt dit werk mooi?

Theo Geurtsen: 'De informatie die wij beheren, is een belangrijke bron voor de Rijksdienst zelf.'
Karina de Jong: 'Het is heel leuk dat je een onderwerp dat je hartstikke mooi vindt, geschiedenis, aan de man kunt brengen. Dat je mensen kunt voorzien van ook heel verrassende dingen waar zij zelf nog niet opgekomen waren.'
Natascha Lensvelt: 'Wat ik zo mooi vind, is dat je door het papier heen de mensen van vroeger ziet. Je verbindt de mensen van vroeger met de mensen van nu. Om te zien hoe ze het vroeger deden. Vaak heb je daar wat aan als je nu iets gaat onderzoeken. Heel letterlijk gebeurt dat ook op oude foto's. De mensen op die foto's zijn inmiddels overleden, de koeien in dat weiland zijn er niet meer. Maar het landschap, de huizen op de foto zijn er nog. Zo kan die oude foto inspiratie geven bij het opnieuw inrichten van de omgeving. Dat is wat mij enthousiast maakt.'

Dirk Snoodijk is eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl. Zie www.cultureelerfgoed.nl voor de collectiecatalogus. Stel vragen over de collectie aan bibliotheek@cultureelerfgoed.nl.

Amateurarcheologen zijn van grote betekenis voor het ontdekken en in kaart brengen van archeologische vindplaatsen. Zo trof amateurarcheoloog Otto Thomassen in 2005 enkele vuurstenen voorwerpen aan in het Kootwijksche Veld bij Stroe, aan de rand van de Veluwe.

Niet lang daarvoor had Staatsbosbeheer hier de bovengrond verwijderd om het terrein te verschralen. Door de heldere kleur van de vuursteen tekenden de voorwerpen zich duidelijk af in het bruingele zand. Dankzij zijn jarenlange ervaring als amateurarcheoloog onderkende Thomassen snel het belang van zijn vondst.

Er zaten werktuigen tussen als zogenaamde eindschrabbers, een krombeksteker en een fragment van een steelspits. Daarom dateerde hij de vondsten in de late fase van de oude steentijd, het laat-paleolithicum, en wel in de periode van wat de Hamburg-traditie wordt genoemd. Dat wil zeggen ongeveer 12.500 tot 12.000 jaar voor Christus, aan het einde van de laatste ijstijd. Mensen van de Hamburg-traditie jaagden vooral op rendieren.

Zeldzaam

Een vindplaats van deze culturele traditie is in het midden-Nederlandse zandgebied zeer bijzonder. De Veluwe vormde de zuidelijke rand van het leefgebied van jagers en verzamelaars van de Hamburg-traditie in Nederland. Buiten de provincies Friesland en Drenthe zijn overblijfselen van kampementen van deze mensen zeldzaam. Bovendien moeten we teruggaan tot de jaren dertig van de vorige eeuw dat archeologen een vindplaats van deze ouderdom op de Veluwe hadden onderzocht.

Omdat er dus duidelijk sprake is van een kennislacune besloot de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed een opgraving uit te voeren in Stroe. Ook de kwetsbare ligging van de vondsten aan het nieuwe oppervlak van het verschraalde terrein was aanleiding voor dit besluit. Het onderzoek vond plaats in november 2008.

Specifieke aanpak

Het waarden van kleine vindplaatsen uit de steentijd kent een specifieke aanpak van opgraven. In Stroe hebben wij het zand in vakjes van vijftig bij vijftig en in lagen van vijf centimeter verzameld. Om er zeker van te zijn dat er geen vondsten aan onze aandacht zouden ontsnappen, is al het zand met water gezeefd. De vindplaats heeft zwaar te lijden gehad van verstoringen. Vorst, dooi, boomwortels en dieren hebben de vondsten zowel in horizontale als verticale richting verplaatst. Ook moet er rekening mee gehouden worden dat Staatsbosbeheer het bovenste deel van de vondstspreading heeft weggegraven tijdens het verschralen van het gebied. Daarmee zijn de mogelijkheden voor ruimtelijke analyse zeer beperkt. We konden niet bepalen op welke plaatsen de prehistorische jagers welke activiteiten hebben uitgevoerd. Het resterende deel van de vindplaats komt daarmee niet in aanmerking voor wettelijke bescherming als rijksmonument.

Dierenhuiden

Tijdens het veldwerk hebben we 234 vuurstenen voorwerpen verzameld en vele tientallen deels verbrande fragmenten van niet-bewerkte zandsteen. Bijzondere materialen, zoals oker en

barnsteen, en organische resten als bot en gewei zijn niet aangetroffen. Het organische materiaal is volledig vergaan als gevolg van chemische verwerking in de bodem en de ligging van de vindplaats boven de grondwaterspiegel. Kleine vuurstenen splinters en afslagen wijzen er op dat er ter plaatse vuursteen is bewerkt.

Een aanzienlijk deel van de vuurstenen is werktuig, ruim veertig. Gezien het voorkomen van veertien eindschrabbers lijkt de bewerking van dierenhuiden in Stroe een voorname rol te hebben gespeeld. Om duidelijkheid te krijgen over welke activiteiten met de werktuigen zijn uitgevoerd, analyseert de Universiteit Leiden momenteel ongeveer zeventig voorwerpen op gebruikssporen. De resultaten van deze analyse worden later dit jaar verwacht.

Rondtrekkende jagers

De gegevens van het onderzoek wijzen er op dat rondtrekkende rendierjagers tijdelijk gebivakkeerd hebben op de oever van een waterloop, vermoedelijk een voorloper van de Houtbeek die hier tegenwoordig stroomt. De drooggevallen bedding van deze waterloop is nog in het Kootwijksche Veld zichtbaar. Waar de jagers vandaan kwamen, weten we niet. De gebruikte vuursteen is in het gebied van de Veluwe zelf verzameld. Om deze reden biedt de herkomst ervan geen aanknopingspunten voor het vaststellen van gebieden die de jagers eerder hebben bezocht. Voor de vervaardiging van werktuigen en spitsen hebben ze uitsluitend gebruikgemaakt van een fijnkorrelige vuursteen van goede kwaliteit. We gaan ervan uit dat de jagers de meeste voorwerpen in een ander kampement hebben

gemaakt en als eindproducten naar Stroe hebben meegenomen. Het nageoeg ontbreken van kernen en grotere afslagen is hiervoor een belangrijke aanwijzing.

Archeologisch nalopen

In aanvulling op het gravende onderzoek hebben we rondom de vindplaats in een grid van vijf bij vijf meter met een forse grondboor zand omhoog gehaald. De boorkop had een diameter van vijftien centimeter. Het opgeboorde materiaal is met water gezeefd. Geen van deze zogenaamde megaboringen heeft vondsten opgeleverd.

Toch kunnen we niet uitsluiten dat we andere vindplaatsen hebben gemist. Voor het opsporen ervan is een dichter grid vereist, namelijk één bij één meter. Helaas wordt bij een 'normaal' archeologisch booronderzoek, ook op plaatsen waar steentijdvindplaatsen worden verwacht, zelden in een grid van vijf bij vijf of één bij één meter geboord. Als gevolg hiervan worden kleine vindplaatsen systematisch gemist. Het onderstreept het belang van het archeologisch nalopen van natuurgebieden waarvan de bovengrond ten behoeve van verschraling is verwijderd. Zo kunnen kleine steentijd-vindplaatsen worden ontdekt die normaliter buiten het gezichtsveld van archeologen blijven. De ontdekking door Otto Thomassen in Stroe is hiervan een goed voorbeeld.

Eelco Rensink is senior onderzoeker pleistoceen vroege prehistorie en Jan Willem de Kort is veldarcheoloog pleistoceen, beiden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, e.rensink@cultureelerfgoed.nl & j.w.de.kort@cultureelerfgoed.nl.

Een zeer bijzondere vindplaats

RENDIERJAGERS bij Stroe

Overblijfselen van kampementen van jagers en verzamelaars uit de oude steentijd zijn moeilijk op te sporen. Ook het bepalen van de waarde ervan blijkt een lastige klus. De Rijksdienst verricht waarderend onderzoek naar een 14.000 jaar oud kampement bij Stroe. Wat leert ons dat? EELCO RENSINK & JAN WILLEM DE KORT

.....
*We dateren
 het koor
 nu op 1320*

Geerteskerk in Kloetinge gerestaureerd

OUDE KAP en nieuwe pleister

In verschillende bouwfases vanaf 1300 is de Geerteskerk tot stand gekomen. De kerk heeft de afgelopen eeuwen meerdere restauraties ondergaan. De documentatie daarvan begint in het archief van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed met een bestek uit 1898. De kerk werd toen grootscheeps aangepakt door architect Verheul. Naar zijn idee werden er toen ook schilderijen op het gewelf aangebracht. Verdere interieurwijzigingen werden doorgevoerd in 1913, waarbij onder meer het orgel van de oost- naar de westzijde van het schip werd verplaatst. Daarna volgden er in de jaren vijftig restauratiewerkzaamheden aan de toren en tussen 1969 en 1973 aan de overige delen van het kerkgebouw. De tand des tijds is echter onverbidlijk. Rond de laatste eeuwswisseling was het duidelijk dat de kerk weer een opknappbeurt behoefde. De kap bleek instabiel te zijn en het stucwerk in het interieur viel naar beneden: er was een nijpende situatie ontstaan. Door toekenning van subsidie uit de *Regeling rijkssubsidiering wegwerken restauratieachterstand 2006* konden deze gebreken verholpen worden. De werkzaamheden bestonden voornamelijk uit het stabiliseren van de kapconstructie en het opnieuw pleisteren van het interieur. Dit werd uitgevoerd in nauw overleg met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Vruchtbare samenwerking

Het aardige aan de restauratie in de jaren zeventig is dat er destijds een vruchtbare samenwerking was tussen de toenmalige Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek en die voor de Monumentenzorg. Sinds 2006 vormen deze samen de nieuwe Rijksdienst. Tijdens die restauratie is er bodemonderzoek gedaan in en om de kerk, waardoor er veel informatie over de ontwikkeling van de kerk is opgedaan. Aan de hand van dit archeologische onderzoek door de ene dienst in combinatie met het bouwhistorische onderzoek door de andere dienst, konden de verschillende bouwfases van de kerk toen redelijk gedateerd worden. Inmiddels zijn we veertig jaar verder en staan er nieuwe technieken tot onze beschikking om meer te weten te komen

Een feestelijke bijeenkomst in de Geerteskerk te Kloetinge,

Zeeland. De forse,

gotische dorpskerk

werd weer officieel in

gebruik genomen na

een restauratie van de

kap en het interieur.

Deze restauratie werd

mogelijk gemaakt

door rijkssubsidie.

Een mooi voorbeeld

van ruimte voor

bouwhistorisch

onderzoek en nieuwe

restauratietechnieken.

RENATE PEKAAR

over het verleden. Vanwege de geschatte ouderdom van de kerk en dan in het bijzonder het koor, is de afgelopen restauratie aangegrepen om hier verder onderzoek naar te doen. Wij zijn de kappen van de kerk ingeklauterd om daar houtmonsters te nemen voor dendrochronologisch onderzoek.

Zeer waardevol

Aan de hand van de breedtevariëaties van de jaarringen in het hout wordt een 'boomtjkdkundige' datering vastgesteld. Dit is mogelijk door het groeibeeld van het genomen monster te vergelijken met de gemiddelde groeikalenders van bomen in vele gebieden van Europa. Hierdoor is niet alleen de ouderdom en kapdatum van het hout te bepalen, maar ook de streek van herkomst. Deze gegevens leveren niet alleen meer inzicht in de bouwgeschiedenis van dit ene monument, maar ook kennis die we op andere plaatsen weer in kunnen zetten. Overigens bleken de diensten er veertig jaar geleden niet ver naast te zitten. We schatten toen dat het koor eind-dertiende-eeuws was. Op basis van het onderzoek kunnen we het nu dateren op ongeveer 1320. De oude kapconstructies van deze kerk zijn historisch gezien zeer waardevol. Het was belangrijk dat de instabiliteit van de kap verholpen werd. Hiertoe is de verbinding van de kapvoet met de muurplaten verbeterd, zijn er schimmels en insecten bestreden en is verrot hout zorgvuldig vervangen. Verder zijn er onzichtbare inspectieluiken aangebracht, die het voortaan eenvoudiger maken om de bevestiging van de kapconstructie te inspecteren.

Zonder verf

De flinke schade aan het pleisterwerk is ontstaan door vocht in de muren in combinatie met zout. Bij de vorige restauratie was er een dichte pleisterlaag op de muren gezet, waardoor het zout niet kon uittreden en de pleisterlaag van de muur werd gedrukt. Om dit probleem te verhelpen moest uiteraard eerst de oorzaak van het vocht weggenomen worden. Daartoe zijn scheuren gedicht, afzaten waterdicht gemaakt, slechte stenen vervangen en is voegwerk hersteld. Vervolgens is er een nieuwe pleisterlaag opgezet. »

Schade door vocht en zouten aan de witte kalklaag in het koor, voor de restauratie

De koster inspecteert de kap

Het nieuwe pleisterwerk

» Meestal bestaat een dergelijke afwerklaag uit een grijze mortel, waarop een vaak witte verflaag wordt aangebracht. Deze verflaag kan er – zeker in een zoutbelaste omgeving – afgedrukt worden of hij kan in de loop van de tijd verschromelen. Daarom is er bij deze restauratie voor gekozen om een nieuwe restauratiemortel toe te passen die niet grijs, maar op kleur gebracht is. Er hoeft geen verflaag meer op aangebracht te worden, die dus ook niet los kan komen. Het zout dat ook na de restauratie nog zal uittreden – en herkenbaar is aan witte vlekken en poederuitslag – kan van het oppervlak geborsteld worden. Mocht het oppervlak van de pleisterlaag op den duur toch wat verpoederen, dan levert dit niet het ontsierende beeld van loskomende verf op.

'Grote omzichtigheid'

Dit nieuwe materiaal heeft dus zeker voordelen. Dat betekent echter niet dat het in alle gevallen toegepast kan worden. Een nadeel kan zijn dat de structuur van de mortel mogelijk grover en minder glad is dan die van de oorspronkelijke afwerklaag. Belangrijker nog is dat bij restauraties vastgehouden wordt aan het uitgangspunt 'behoud gaat voor vernieuwen' en dat er allereerst gekeken moet worden of er plaatselijk herstel mogelijk is met het oorspronkelijke materiaal. Bovendien geldt in die

gevallen waar stucwerk vervangen moet worden ook altijd nog wat al in het bestek van Verheul uit 1898 te lezen is: 'Het afsteken van de witselkalk moet met groote omzichtigheid gebeuren, om daarbij na te gaan of er nog muurschilderingen onder de witsellaag aanwezig zijn.'

Uiteraard volgt de Rijksdienst deze ontwikkelingen op de voet. Dit onderwerp zal zeker aan de orde komen op ons symposium Stuc, op 21 april volgend jaar. Die dag staat volledig in het teken van stuc- en pleisterwerk. Door verschillende deskundigen zal dan zowel de technische als de cultuurhistorische kant van deze afwerkingen over het voetlicht worden gebracht.

Renate Pekaar is consulent instandhouding voor Zeeland en Amsterdam bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, r.pekaar@cultureel-erfgoed.nl.

Er is een nieuwe restauratiemortel toegepast

De Geerteskerk na de restauratie

Handreiking voor gemeentelijke monumentencommissies

Onafhankelijk en deskundig

Niet alle gemeentelijke monumentencommissies zijn onafhankelijk en deskundig.

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed biedt hulp. Samen met de gemeenten en

de Federatie Welstand heeft de dienst een handreiking uitgebracht. AART DE VRIES

Per 1 januari 2009 is de Monumentenwet 1988 op een aantal onderdelen gewijzigd. Een daarvan is dat de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed niet langer verplicht is om gemeenten over alle vergunningaanvragen te adviseren. Alleen wanneer er sprake is van sloop, herbestemming, reconstructie of ingrijpende wijziging vraagt de gemeente de Rijksdienst om advies. Dat betekent dat de rol van de gemeentelijke monumentencommissie groter wordt. In het overgrote deel van alle plannen is zij het enige adviesorgaan van het college van burgemeester en wethouders.

Zorgwekkend rapport

De gewijzigde wet regelt ook dat alle gemeenten vanaf 1 januari 2009 een monumentenverordening en dus ook een monumentencommissie moeten hebben.

De grotere rol van deze commissie, maar ook het zorgwekkende rapport van de Erfgoedinspectie, *Een goed advies is het halve werk: Onderzoek naar monumentencommissies*, was aanleiding om in de wet te bepalen dat de commissie onafhankelijk en deskundig moet zijn.

Het inspectierapport meldt dat meer dan een derde van de commissies van mening is onvoldoende te zijn toegerust op de nieuwe situatie. De voornaamste reden is een gebrek aan geschikte adviseurs. Deskundigen zijn moeilijk te krijgen, onder andere door de te geringe vergoeding van gemeentezijde. In 25 procent van de commissies is de gemeentelijke portefeuillehouder monumentenzorg voorzitter van de commissie, al dan niet met stemrecht. Dat betekent dat de burgemeester of de wethouder zichzelf adviseert. Daarmee is de onafhankelijkheid van de commissie in het geding.

Dit zijn slechts enkele van een flink aantal conclusies uit het rapport, dat te vinden is op www.erfgoedinspectie.nl.

Aanbevelingen

Bij de bespreking vorig jaar van de wijziging van de Monumentenwet heeft minister Plasterk de Eerste Kamer toegezegd met een handreiking voor gemeentelijke monumentencommissies te komen. De Rijksdienst heeft daarop samen met de Vereniging van Nederlandse Gemeenten en de Federatie Welstand een brochure samengesteld voor die gemeenten waar de eigen commissie niet optimaal functioneert. Daarin staan tal van aanbevelingen.

Zo is een commissie niet onafhankelijk als leden van het college, van de raad of ambtenaren lid zijn van de monumentencommissie in de eigen gemeente, al dan niet met stemrecht.

De deskundigheid is gewaarborgd als er minimaal kennis aanwezig is op het gebied van restauratietechniek, bouwhistorie, architectuurhistorie, landschap, stedenbouw, historische geografie en archeologie.

Afwegen

Die deskundigheid kan worden bevorderd door bestuurders of ambtenaren uit andere gemeenten aan te stellen of onderling uit te wisselen, door integratie van de welstands- en monumentencommissie of door aansluiting te zoeken bij regionale of provinciale welstands- en monumentenorganisaties. De gemeente weegt de adviezen van commissie en Rijk en de belangen van de monumenteigenaar tegen elkaar af. Een gemeente die doorgaans de adviezen van de commissie negeert, handelt uitsluitend in het belang van de eigenaar. Een gemeente die alle adviezen zonder meer overneemt uitsluitend in het belang van het monument. Beide zijn onwenselijk. Meer aanbevelingen zijn te vinden in de handreiking.

Aart de Vries is senior beleidsmedewerker bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, a.de.vries@

cultureelerfgoed.nl. De handreiking is opvraagbaar via info@cultureelerfgoed.nl en te vinden op www.cultureelerfgoed.nl.

AAN DE RAND VAN VESTINGSTAD NAARDEN STAAT EEN VIJFTIENDE-EEUWSE KAPEL. SINDS 1937 IS DIT RIJKSMONUMENT EEN MAUSOLEUM VOOR DE PROTESTANTSE ASIELZOEKER COMENIUS. EEN DEEL VAN DE BIJZONDERE INRICHTING IS ONLANGS GERESTAUREERD. DE RIJKSDIENST VOOR HET CULTUREEL ERFGOED WAS DAAR NAUW BIJ BETROKKEN. IN TWEE EXPERTTEAMS.

TACO HERMANS

Mausoleum van Comenius hersteld

EXPERTS IN EEN PRAALGRAF

Comenius op een van de glazen panelen

Het gerestaureerde houtsnijwerk

Een glas-in-loodraam na restauratie. De raamkop bevat een maçonniek symbool in wit glas

De Tsjechische filosoof Comenius kreeg in 1656 politiek asiel in Amsterdam. Om onduidelijke redenen is hij na zijn dood begraven in de kerk van de Waalse gemeente te Naarden. Door de opeenvolgende functies van deze kerk was het graf van Comenius in de vergetelheid geraakt. Maar in 1929 is het gelokaliseerd en zijn de resten officieel in de kerk herbegraven.

Nadat er een overeenkomst was gesloten tussen de Nederlandse en Tsjecho-Slowaakse regering is de kerk, inmiddels eigendom van het Rijk, in 1935 gerestaureerd. De Tsjechische architect Ladislav Machorí ontwierp toen een inrichting voor de kerk als mausoleum voor Comenius. Drie hoogleraren van de Kunstnijverheidsschool in Praag voerden die inrichting uit: Jaroslav Benda, Jaroslav Horejc en Karel Stipl.

Benda ontwierp zeven glas-in-loodvensters en aan de wand een aaneengesloten band van zeven unieke, grote, glazen panelen, waarin het leven van Comenius is geëtst. Stipl vervaardigde een indrukwekkend paneel met houtsnijwerk, dat als afscheiding dient voor de insteekverdieping in de kerk. En Horejc het imposante koorhek, ook met voorstellingen van episoden uit het leven van Comenius.

Restaureren

Vijfenzestig jaar later bleek tijdens een onderzoek van de Rijksgebouwendienst dat de glas-in-loodramen dringend restauratie behoeften. Grapjassen hadden er bovendien een steen door gegooid, dwars ook door een van de grote platen figuurglas heen, achter de geëtste glaspanelen. Bovendien moest het houtsnijwerk hersteld worden. Beide restauraties zijn onlangs uitgevoerd. In het najaar van 2005 zijn we begonnen met de voorbereidingen voor de restauratie. Voor glas en hout werden twee expertteams samengesteld. Hierin was onder meer de restauratiearchitect vertegenwoordigd, de Rijksgebouwendienst als opdrachtgever, het bestuur van het Comenius-museum en de Rijksdienst.

Het glas

Het glasteam zag zich voor verschillende vragen gesteld. Hoe konden de zware glaspanelen veilig worden verwijderd? Waar kon glas van de juiste kleur en profilering worden gevonden? Hoe zagen de glas-in-loodramen er in oorsprong uit? Het verloop van blauw naar wit in de ramen leek namelijk verstoord bij een eerdere restauratie. Maar klopte die veronderstelling wel? Met de hulp van een expert op het gebied van het verplaatsen van kostbare kunstvoorwerpen en een ervaren glazenier zijn deze vragen zo goed mogelijk beantwoord. De zware panelen zijn keurig verplaatst. Voor de gebroken plaat figuurglas is lang gezocht naar een gelijkwaardige plaat, maar die bleek niet leverbaar. Uiteindelijk kwam de glazenier met een plaat die qua structuur en kleur zo dicht bij het origineel kwam dat het de bezoeker van het mausoleum nauwelijks zal opvallen. Ook naar het juiste blauwe glas voor de ramen is lang gezocht. De koele blauwe kleur was daarbij het probleem. Uiteindelijk heeft het team gekozen voor een iets warmere kleur blauw, die de oorspronkelijke kleur zeer dicht benadert. Het verstoorde beeld in het kleurenverloop van de ramen is weer rechtgezet. Maar bij gebrek aan oude foto's van kort na de bouw zal de vraag of dit de juiste keus is geweest altijd onbeantwoord blijven.

Het hout

Het eikenhouten snijraam is in de loop der jaren gekrompen, deels door een natuurlijke droging, deels door klimatologische omstandigheden. Het was gescheurd, verzakt en vervuild. De vragen die het expertteam hier stelde, betroffen voornamelijk of er eigenlijk wel ingegrepen moest worden in de constructieve toestand. En zo ja, in welke mate dan? En hoe ver moest er worden gereinigd? Met behulp van een ervaren houtrestaurator zijn ook hier de vragen op een bevredigende wijze beantwoord. Het houtwerk is gereinigd en opnieuw in de was gezet. Aan de constructie en de scheuren is vrijwel niets gedaan. De constructie is dusdanig stevig dat er geen gevaarlijke situatie bestaat. Alleen aan de onderzijde is een beperkte hulpconstructie aangebracht, om te voorkomen dat hier van de ondergrond losgekomen onderdelen door het publiek kunnen worden afgebroken.

Optimaal behoud

Deze ervaring heeft geleerd dat het werken met een expertteam tot verantwoorde keuzes leidt en zo bijdraagt aan een zo optimaal mogelijk behoud, met zo min mogelijk ingrepen. Door in een vroegtijdig stadium daarbij ook de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed te betrekken kan het restauratieproces soepel blijven verlopen.

Taco Hermans is senior onderzoeker instandhoudingstechnologie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, t.hermans@cultureelerfgoed.nl.

MENNO BARON VAN COEHOORN

Een veldheer in Wijckel
Albert Reinstra, Van Wijnen, Franeker, 184 pag., gebonden, € 17,95, ISBN 978 90 5194 366 5

Rijksdienst-onderzoeker Albert Reinstra begeleidde de restauratie van het marmeren praalgraf van de zeventiende-eeuwse generaal en vestingbouwkundige Van Coehoorn. Dit werd ontworpen door hofarchitect Daniël Marot en staat in de kerk van Van Coehoorns woonplaats, het Friese dorp Wijckel. Bij zijn bouwhistorische onderzoek stuitte Reinstra op zo veel onbestudeerde archiefstukken dat hij in deze uitgave de restauratie in een brede context kon plaatsen. Met foto's van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

SLOT ZEIST

Een vorstelijk stuk goet
Catharina L. van Groningen, De Buitenplaats, Driebergen, 176 pag., gebonden, € 24,95, ISBN 978 90 7856 811 7

Willem Adriaan van Nassau-Odijk was een kleinzoon van prins Maurits en een achterneef van stadhouder Willem III. In 1686 liet hij naar streng ontwerp van architect Jacob Roman bij Zeist een u-vormig slot bouwen. Het werd de meest prestigieuze buitenplaats van de provincie Utrecht. In 1745 kocht de Amsterdamse patriciër Cornelis Schellinger het slot. Hij bouwde er aan twee voorpleinen statige huizen voor religieuze vluchtelingen uit Bohemen-Moravië. Deze sluiten harmonisch aan bij de architectuur van het slot. Nog tot aan 1973 is er in dezelfde stijl doorgebouwd aan deze huizenblokken. Vanaf dat jaar tot in 2009 was de Rijksdienst voor de Monumentenzorg hierin gehuisvest. Rijksdienst-specialist Catharina van Groningen volgt de geschiedenis van het slot en het wisselende aanzien van het omvangrijke park. Met veel historische afbeeldingen en foto's van de Rijksdienst.

BOUWHISTORIE EN GEMEENTEBELEID

Een inventarisatie van de huidige praktijk in een aantal gemeenten met veel beschermde monumenten
Gerhard Eshuis, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 60 pag., gratis te verkrijgen via info@cultureelerfgoed.nl

In de aanstormende modernisering van de monumentenzorg is het belangrijk dat provincies en gemeenten weten wat zij op het gebied van bouwhistorisch onderzoek kunnen en zouden moeten doen. Er blijken nogal wat verschillen te bestaan in de manier waarop gemeenten bouwhistorisch onderzoek inpassen in hun monumentenbeleid. De Rijksdienst heeft enkele goede voorbeelden geïnventariseerd, waar andere gemeenten hun voordeel mee kunnen doen.

DE BOSATLAS VAN ONDERGRONDS NEDERLAND

Henk Leenaers, Noordhoff, Groningen, 96 pag., gebonden, € 24,95, ISBN 978 90 01 12245 4

Zo'n dertig organisaties brachten hun kennis in om alles onder het maaiveld in kaart te brengen. Zo bevat deze atlas kaarten van veenontginningen vanaf de tiende eeuw en van de landaanwinning sinds de dertiende eeuw. Bijna een vijfde van het landoppervlak van Nederland is op de zee veroverd. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft het hoofdstuk over archeologie aangedragen. Met kaarten van vindplaatsen en archeologische waarden. En met een focus op de Romeinse tijd.

DE (ON)MOGELIJKHEDEN VAN ARCHEOLOGIEVRIENDELIJK BOUWEN OP TERPEN EN WIERDEN

D.J. Huisman, J. van Doesburg e.a., Rapportage Archeologische Monumentenzorg 176, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 76 pag., € 20,-, ISBN 978 90 5799 148 6, te verkrijgen via www.halos.nl

Hoe groot de schade is aan grondsporen als er betonnen palen door geheid worden, is in Kenwerd en Groot Wetsinge in Groningen onderzocht.

GROLMANS UTRECHT

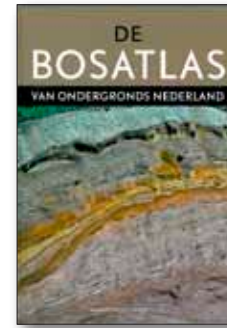
De stad rond 1900
Paul Krijnen en Jetty Krijnen-van der Sterre, Thoth, Bussum, 144 pag., gebonden, € 24,90, ISBN 978 90 6868 440 7

Eind negentiende eeuw werd er enorm gesloopt in Utrecht om de stad klaar te stomen voor de toekomst. Middeleeuwse panden gingen tegen de vlakte voor wegverbredingen en grootschalige kantoren en winkels. W.H. baron Taets van Amerongen gaf opdracht aan de kunstschilder Anthony Grolman het verdwijnende stadsbeeld zo veel mogelijk vast te leggen. De auteurs beschrijven bij 130 van zijn aquarellen mooi de ontwikkelingen die Utrecht tegen 1900 doormaakte.

HAPS-LAARAKKER

Een bijzonder rijk bodemarchief
L. Theunissen en T. Spek, Rapportage Archeologische Monumentenzorg 173, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 68 pag., € 16,-, ISBN 978 90 5799 145 5, te verkrijgen via www.halos.nl

In het Noord-Brabantse Haps heeft de kenmerkende paalzetting in sporen van boerderijen uit de ijzertijd een nieuwe benaming opgeleverd: het huistype Haps. Onder het akkercomplex Laarakkers daar zijn bovendien bewoningssporen aangetroffen uit de midden-steenijdtijd, de late prehistorie en de elfde eeuw. Goed herkenbaar vanwege het hoge leemgehalte.

DE MIEDEN

Een landschap in de Noordelijke Friese Wouden
Otto Brinkkemper, Marion Brongers e.a., Matrijs, Utrecht, 176 pag., gebonden, € 29,95, ISBN 978 90 5345 379 7

Duizend jaar geleden ontwaterden middeleeuwse kolonisten met rechte slootjes het veenmoeras van Friesland. De grond klonk vervolgens zo in dat dit natte gebied slechts bruikbaar was als hooiland, ook wel 'miede' genoemd. De strokenverkeveling is hier nog steeds in het landschap terug te vinden. De boerderijen staan er nog steeds in rijen langs een hoger gelegen weg. Ook vinden we er nog de kanalen die na 1600 door de Mieden gegraven werden om turf af te voeren. Net als de langwerpige watertjes, de petgaten, waaruit de turf gestoken is. Om de aanstaande nieuwe inrichting van dit landschap te inspireren beschrijven Rijksdienst-onderzoekers Otto Brinkkemper en Theo Spek samen met andere specialisten de ontstaansgeschiedenis van de Mieden.

HET GERECHTSPOORTAAL VAN DE SINT-WALBURGISKERK TE ZUTPHEN

Architectuur en iconografie van kerkelijke en stedelijke rechtspraktijken
Els van Nieuwland-Landheer, Clavis, Utrecht, 54 pag., € 12,50, ISBN 978 90 75616 10 1

De ingang voor het stadsbestuur van de Sint-Walburgiskerk in Zutphen werd tegen 1500 gebouwd. Deze kleine voorhal bevat de symbolen van een gerechtsportaal: banken, Maria als bemiddelaar en de juridische kleur rood bij halszaken. In de eeuwen daarvoor werd in dergelijke portalen recht gesproken, maar deze had slechts een symbolische functie. Het boekje bevat een interessante toelichting op middeleeuwse gerechtsplaatsen.

LISTING ARCHAEOLOGICAL SITES, PROTECTING THE HISTORICAL LANDSCAPE

Mircea Angelescu, Jos Bazelmans e.a., EAC occasional paper no. 3, EAC, Brussel, 176 pag., gebonden, € 38,-, ISBN 978 90 579 9144 8

Deze bundel bevat de voordrachten die in maart 2008 op het symposium van de Europae Archaeologiae Consilium gehouden werden. Met bijdragen van vijf medewerkers van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

DIRK SNOODIJK, *eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed*, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl. *Tenzij anders vermeld zijn alle boeken verkrijgbaar via de boekhandel. Zie voor meer publicaties van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed www.cultureelerfgoed.nl.*

Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Versijnt vier maal per jaar.
Jaargang 1, nummer 2, herfst 2009

Eindredactie Dirk Snoodijk
Redactie Niek Bremer, Mieke Bus, Jan van 't Hof, Paul Schaap en Cees van 't Veen
Redactieraad Ruben Abeling, Fulco van den Berg, Jeroen Bouwmeester, Gerda de Bruijn, Peter Don, Tessa de Groot, Ben Kooij, Marije de Korte, Lammert Prins, Lies Resink, Peter Schut, Arthur Sloos, Jos Stöver en Huub van de Ven
Afbeeldingen Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, tenzij anders vermeld
Vormgeving ontwerperjanhaandrikman, Doornenburg
Druk Boom & van Ketel grafimedia, Haarlem
Aan deze uitgave kunnen geen rechten worden ontleend.
ISSN 1878-7827

Gratis abonnementen op ons kwartaalblad met brochures, alsmede adreswijzigingen, bestellingen van meerdere exemplaren en al uw vakinhoudelijke vragen: info@cultureelerfgoed.nl of 033 - 421 7 456.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Smallepad 5 | 3811 MG Amersfoort
Postbus 1600 | 3800 BP Amersfoort
033 - 421 7 421 | fax 033 - 421 7 799
info@cultureelerfgoed.nl
www.cultureelerfgoed.nl (met routebeschrijving)

Archief, bibliotheek en collecties
Open ma t/m vr 9-17 uur
bibliotheek@cultureelerfgoed.nl

Vestiging Lelystad
Oostvaardersdijk 01-04 | 8244 PA Lelystad
0320 - 269 700

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is het kennisinstituut voor archeologie, monumenten en cultuurlandschap. Deze kennis zet de Rijksdienst in om met wetten en regels het erfgoed te beschermen en te ontwikkelen.

Het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is gedrukt op FSC-gecertificeerd papier. Het hout dat dient als grondstof voor het papier komt uit verantwoord beheerde bossen. Het blad is gedrukt onder certificering van de Stichting Interne Milieuzorg. Ook het polystyreen waar het blad in wordt verstuurd geeft bij verbranding geen schadelijke stoffen af.